

MANEVİ KÜLTÜRÜMÜZE AİT İKİ KELİME 'AĞIT' ve 'SİĞİT' ÜZERİNE: SEMANTİK BİR YAKLAŞIM

*Adem AYDEMİR**

*“Öd tengri yasar.
Kişi oğlu kop ölgeli törümiş”
Kül Tigin Yazıtı, K.10. satır*

*“Öd keçer kişi tuymas,
Yalnğuk oğlu menğgü kalmas”
DLT I: 44.*

*“Kamuğ dünya bolsa biregüke tüz
Kıalır dünya ülgı tegir iki böz”
KB: 1238.*

ÖZET

Ölüm olgusu, yaşayan her canlının mutlaka karşılaştığı bir durumdur. Doğum ve evlilik gibi ölüm olayı da bir kişinin hayatında önemli olaylardan biridir. Cenaze merasimleri, her kültürün ayrılmaz bir parçasıdır. İnsanlığın başlangıcından bu yana ölü yakınları, ölüm karşısında farklı davranış biçimleri sergilemişlerdir. Türkler, diğer çağdaş kültürlerde olduğu gibi ölümden sonraki yaşama inanıyorlardı. Ölüm ile ilgili inanış ve uygulamalar, Türklerin tarih boyunca değişmeyen veya kabul etmek zorunda kaldıkları bütün inanç sistemleri içerisinde varlığını farklı biçimlerde devam ettirmiştir.

Farklı köklere bağlı olarak türetilmiş gibi görünen ağıt, sagu, sığıt ve yoğ kelimeleri 'ığ ~ ağ' fiiline eklenen kelime ve eklerle meydana çıkmış; kaynaşmalar ve köklerde meydana gelen ses değişimleri sonucunda farklı şekillere bürünmüş ortak fiil köklerine sahip, aynı 'ığ ~ ağ'dan doğmuş kardeş kelimelerdir. Semantik, dili artzamanlı ve eşzamanlı yöntemleri kullanarak anlam yönünden inceleyen bir bilim dalıdır. Türkçede semantik çalışmaların azlığı bilinmektedir. Zaman içinde sözcükler anlam değişmelerine uğrayabilirler. Anlam genişlemesi, daralması, başka anlama geçiş, anlam iyileşmesi, güzelleşmesi, kötüleşmesi bu bilim dalının çalışma alanlarından yalnızca birkaçını oluşturur.

Bu makalede, soyut olan durumların, somut durumların ifadesinde kullanılan terimlerle adlandırıldığı, 'ağıt, yas, aş, sagu, sığıt, yoğ' gibi dinî hayata özgü terimlerin hususiyle ölüm ve sonrasında ruh ve beden halleri ile geride kalanların onun için yaptığı ayin ve faaliyetlerle alakalı olduğu, bunların 'ığ ~ ağ' fiil köküne bağlı bulunduğu ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ölüm, Ruh, Beden, Ağıt, Yas, Sagu, Sığıt, Yoğ, Somut anlam, Soyut anlam.

* Öğretmen, MEB, El-mek: adem.aydemir@hotmail.com

ON TWO WORDS BELONGING TO OUR SPIRITUAL CULTURE 'AĞIT' AND 'SİĞİT': AN SEMANTIC APPROACH

ABSTRACT

Death is a part of life. From time immemorial, humans have expressed sadness for the loss of their loved ones. Memorial ceremonies are inseparable part of any given culture. Death is one of the important events that a person experiences in his life like birth and marriage. As societies evolved in different parts of the World, they developed different attitudes and traditions to death. Turks believed life after death as in the modern culture. The beliefs and practices related with death have preserved their presences in various shapes within the systems of faith the Turks have to adopt in the course of history.

The words ağıt, sagu, sığıt and yoğ which seem to be derived based on different roots are formed through the words and affixes added to the verb 'ığ ~ ağ'. They are sister words born of the same ığ ~ ağ' sharing the common root transformed into different forms at the result of the mixtures and the phoneme changes in the root of the verbs 'ığ ~ ağ'. Semantics is an area of science that studies the meanings of a language using the diachronic and synchronic methods. It is well known that there are few studies on semantics in Turkish. In time words may modify their meaning. Semantic extension, semantic restriction, change into another meaning, improvement, embellishment, degradation of meanings are only a few of the working fields of semantics.

In this article, it has been put forward that; the abstract cases are named with the terms used in expressing the concrete cases; the terms belonging to religious life like, 'ağıt, yas, aş, sagu, sığıt, yoğ' are exclusively interested in the states of the soul and body during and after death, together the rituals and activities made by the survivors; these are connected to the root of the verb 'ığ ~ ağ'.

Key Words: Death, Soul, Body, Ağıt, Yas, Sagu, Sığıt, Yoğ, Concrete meaning, Spiritual meaning.

GİRİŞ

Türklerin dinî nitelikli ayinlerinden en önemlisi, tarihçe çok eski zamanlardan beri varlığı bilinen yoğlar yani matem ayinleridir. Ölen aile mensupları hakkında 'ağıtlar' tanzim etmek bu ayinlerinin en gerekli işlerinden kabul edilmiştir. Ölüm teması, evrenselliği dikkate alındığında bütün edebiyatlarda işlenen ortak bir temadır. Bireysel mezar kitabeleri durumunda olan Yenisey Yazıtlarına nazaran Gök Türk Yazıtları devlet yazıtları olmakla beraber, bunlarda Türk halk edebiyatı unsurları da bulunmaktadır (Şenocak 2001: 165-176). Türk kültüründe de ağıt ve ağıt söyleme geleneği, oldukça köklü bir geçmişe sahiptir. İslâmiyet öncesi dönemde Orta Asya'da yaşayan Türk toplulukları, ölüleri için 'yoğ/ yuğ' adı verilen törenler düzenler ve bu törene büyük bir önem verirlerdi. İslâmiyet öncesi dönemde 'sagu' (sağu: sa:ğu: EDPT: 805) adı verilen ağıt, tarihî süreç içerisinde çeşitli Türk toplulukları arasında değişik şekillerde adlandırılmıştır. Gök Türk Yazıtlarında, ağıt, ağıt söyleyicisi ve ağıt söyleme geleneği karşılığı olarak; 'sığıt' (ağlama,

Turkish Studies

hıçkırış, feryâd, matem) (sığıt EDPT: 806), 'sığıtçı': ağlayıcı) (sığıtçı: 'mourner' EDPT: 807), 'sığta-' (ağlamak, feryâd etmek) (sığta:- EDPT: 807), 'yoğ/ yuğ' (matem, yas, ölü yemeği, yas töreni) (yo:ğ (d-) EDPT: 895), 'yoğçı/ yuğçı' (yasçı, matemci, ağlayıcı) (yoğçı: (d-) EDPT: 899), 'yoğla-/ yuğlamak' (yas töreni yapmak, ölü yemeği vermek) (yoğla:- (d-) yoğla:- (d-): 'to celebrate a funeral feast': 'yoğladınız' (EDPT: 902), yoğlat- (d-) EDPT: 903) gibi sözler yer almıştır. Değişik coğrafi sahalarda yaşayan Türkler arasında hâlâ devam eden bu matem ayinlerine Türk yazılı kaynaklarında ilk defa bu yazıtlarda rastlanır. KTY'nin D.4. ve BKY'nin D.5. satırında Bumin Kağan'ın ölümü dolayısıyla; '...özi ança kergek bolmuş. Yogçı sığıtçı...' (Ergin 2005: 8, 34; Tekin 2010: 24, 50), Kül Tigin'in ölümü ve resmî yoğ merasimi dolayısıyla KTY'nin K.11. satırında; 'Eki şad olayu inigünüm oğlanım beglerim bodunum közü kaşı yablak boltaçı tip sakıntım' (Ergin 2005: 28; Tekin 2010: 38), BKY'nin G.10. satırda Bilge Kağan'ın ölümü dolayısıyla; '...yog ertürtüm' BKY'nin G.12. satırında; 'bunça bodun saçın kulgakın ... bıçdı.' (Ergin 2005: 54; Tekin 2010: 68) ve TY I.T K.6-7. satırlarda Kapgan Kağan'ın hatununun ölümü dolayısıyla; 'Katun yok bolmuş erti. Anı yoğlatayın tidi.' (Ergin 2005: 74) ifadeleri bulunmaktadır. Gök Türk Yazıtlarında bahsedilen bu matem ayininde 'yoğ, yogçı, sığıtçı' terimleri müşterektir. Gök Türk Yazıtlarını Türk milletine kazandıran Türkolog Vilhelm Thomsen yazıtların sözcük varlığı ile ilgili olarak 1896 yılında Helsingfors'da neşredilen sözlüğünde, Gök Türklerde 'yoğ' ayini ile ilgili terimleri; 'ağıt; göz yummak, görmezden gelmek, 1896: 112', (Aydın 2004: 71), 'sığıt; feryat, 1896: 113', 'sığıtçı; sızlayarak, 1896: 98', 'sığta-; yas tutmak, 1896: 98' (Aydın 2004: 78), 'uç-; ölmek, 1896: 102', 'uç bar-; ölüvermek, 1896: 102' (Aydın 2004: 80), 'yug; cenaze töreni, 1896: 112', 'yugçı; ağlayıcı, 1896: 98', 'yug ertür-; cenaze töreni yaptırmak, 1896: 119' ve 'yugla-; ağlamak, 1896: 98' (Aydın 2004: 81-82) şeklinde anlamlandırmıştı. İlk Türk yazıtı belgelerinden kabul edilen Yenisey Yazıtlarından E. 25 olarak tanımlanan yazıtın 7. satırında; "Yogım ança ermiş, adırıldımız/ Cenaze törenim öyle imiş, ayrıldık.", E. 42 olarak tanımlanan yazıtın 3. satırında ise, "Kadaşım eren engleyü yogladı/ Akralarım, erler inleyerek yogladı." ifadeleri yer almakla beraber başka bir bilgi bulunmamaktadır. Anlaşıyor ki, Türk defin âyini ve merasimini Türk kaynaklarına dayalı olarak incelemek için Gök Türk Yazıtlarını kesin bir tarihi başlangıç olarak kabul etmek gerekiyor. Bu kitabelerden başka, Balasagunlu Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig ve Kâşgarlı Mahmud'un Divanü Lugati't Türk adlı eserleri ile Dede Korkut Hikâyeleri de bu konuda başvurulabilecek orijinal eserler arasında yer almaktadır.

Günlük yaşantımızda uyguladığımız birçok gelenek aslında tarih öncesinin karanlık dehlizlerinde kaybolmuş olan inanış, yaşayış ve sosyal şartların hatıralarıdır. Zamanla sosyal şartların, yaşayış ve üretim biçimlerinin değişmesine uygun olarak, sosyal ilişkilerin ve inanışların yeni şekiller almasına rağmen, eski gelenekler, yeni şartlara ve çevrelere göre yeni anlamlar alarak, yaşamaya devam etmiştir. Tarih öncesi devirlerde bile önemini kaybeden bazı gelenekler vardır ki, biz bunlar hakkında bugün yaşayan ilkel insanların hayatına dair toplanan malzemelerle, destanlarımızı, masal ve geleneklerimizi eski zamanlardan kalma göreneklerimizi karşılaştırmak suretiyle bir fikir edinebiliriz. Günümüzde dahi insan cemiyetinde en asrî ve en gelişmiş olduğunu iddia eden fertlerin bile, binlerce senelik ilkel bir âdeti, inancı, deyimi veya etnografya maddesini kendileriyle beraber yaşattığına şahit olabiliriz. Diğer yandan eski insanlar korkunç nesnelere veya hastalıkların adı söylenirse, derhal geleceğine inandıklarından, bahsedecekleri mevhumla örtmece adlar vermişlerdir. Bu anlayışta ruh ve iyeleri aldatma pratikleri geniş bir yer tutmuştur (İnan 1998-I: 625). Bu bağlamda Tuva Türklerinde ölen kişinin adının anılması kesinlikle memnudur (Kenin 1998: 290). Türkçenin sözcük varlığı üzerine yapılan artzamanlı incelemeler, kelimelerin anlam alanlarının değişmesinde tabu ve örtmece olaylarının büyük etkisi olduğunu ortaya koymaktadır (Arslan 2002: 35-56). Korkulan varlıklar ve durumlar (şeytan, cin, kötü iyeler, silâhlar, düşman vb.), üzüntüye sebep olan hastalık adları, ölüm gibi kavramlar, nezaket ve ahlakî değerlerin

¹ Bu çalışmada Yenisey Yazıtlarıyla ilgili veriler Dr. Nurdin USEEV'in 2006 Kırgızistan Türk Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkoloji Anabilim Dalı "Kırgız ve Türkiye Türkçesi İle Karşılaştırmalı Olarak Yenisey Yazıtları Dilinin Söz Varlığının Tarihi Gelişimi" konulu Yüksek Lisans Tezinden alınmıştır.

zorlamasıyla ortaya çıkan örtmece sözler dilde ‘eşanlımlı’ ve ‘eşsesli’ sözcüklerin yaygın olarak kullanılmasıyla dilin zenginleşmesini sağlamıştır (Güngör 2006: 79). Fakat bu durum aynı zamanda bazı kelimelerin ölümüne sebep olduğu gibi, bazı kelimelerin de kalıp ifadelerde uzun süre yaşamasını sağlamıştır. Sonuçta ‘ağıt’ ve ‘sığıt’ kelimelerinin yapı ve anlamının incelenmesinde, Türkçenin mecazlar dili olduğu, bir kelimenin kullanım yerine göre birçok anlamı içinde barındırdığı, bu durumun inceleme ve araştırmalarda zamanla farklı görüşleri ortaya çıkardığını göz önünde bulundurmak gerekmektedir (Sözbilici 2002: 325).

Soyut Durumların Somut Kavramlarla Tarifi

Gerek maddi gerek manevi kültürümüze ait kelimelerin çoğu ilkel klan devirlerinde hakim olmuş kültürlerle bağlı olduklarından, eski Türk ve genel olarak eski Orta Asya kavimlerinin inanma ve ayinlerini incelemeyen bu kelimelerin etimolojilerini ve ana köklerini meydana çıkarmak imkânsızdır. Bu bakımdan bazı kelimelerin menşeyini ilkel insanın düşünce tarzını nazara almak suretiyle bulabiliriz. Meselâ bugün soyut kavram bildiren ‘öfke’ kelimesinin menşeyini ilkel insanın her olayı müşahhas olarak ifade etmiş olduğunu nazara alarak aydınlatabiliyoruz. ‘Öfke’, eski Türkçede ‘öpke’ akciğer (EUTS: 101; CC: 120/21; EDPT: 9) demektir. Eski insanlar, ‘hiddet/ kızgınlık’ olayının akciğerin kabarmasıyla meydana geldiğini düşünmüştür. Çünkü öfke akciğerden gelir. Bu birini ötekine yaklaştırmıştır. Bu Arapların yağmura ‘gök’ demeleri gibidir (DLT I: 128). ‘Merhamet, şefkat’ anlamları ‘karaciğer’ demek olan ‘bağır’ (DLT I: 360, 502; EDPT: 317) kelimesiyle ifade edilmiştir. Bugünkü Türk lehçelerindeki ‘bağırına basmak’ sözü bu ilkel düşüncenin dildeki hatırasıdır. ‘Korku/ dehşet’ anlamları da ‘öd patla-’ ve ‘yürek yarı-’ sözüyle anlatılır. ‘Saç’ sözü, insanın başındaki tüyler demek iken, dağınkılığı dolayısıyla ‘dağıt-, serp-’ (EDPT: 794) fiiline ad olmuştur. Türklerde evlenilecek uygun kız bulmak ve bu kızın ‘kalıñ’ (DLT III: 371; Kalıñ: (of a solid object, ‘massive, dense’: kalın yağıka: kaymatın tegipen ‘attacking the enemy and showing no respect for them’ EDPT: 622) denen başlığını ödemek pek kolay olmamıştır. Bu sebeple, nadir bulunan ve pahalı şey, arayamı ve fiyatından dolayı alıcıyı kızdırmış olmasından ‘kız’ (kız: ‘girl, unmarried woman’: (I could not stay with) oğlanım küdegü:lerim kız kelinlerim: ‘my sons, sons-in-law, daughters, and daughters-in-law.’ EDPT: 679/80/1) sözüyle ifade edilmiştir. ‘Kız menğ/ Pahalı nesne.’ (DLT I: 326-7). ‘Er atığ kızlandı/ Adam atı pahalı buldu.’ (DLT III: 198). ‘Ol nenğni kızlandı/ O, o şeyi pahalı buldu.’ (DLT III: 199). Yusuf Has Hacib ise; ‘Bu mundağ kişiler bolur idi kız. Bu kız kızlıkı kıldı kız atı kız/ Bu kişiler nadir olur; nadirliği yüzünden ki, nadire kız adı verilmiştir.’ (KB: 564). ‘İdi kız erür bu tiriglik küni. Yava işke işletse bolmaz munı/ Bu hayatın her günü çok kıymetlidir, bunu boş yere harcamak doğru olmaz.’ (KB: 3544) diyor. Evlilik törenleri ve evlenmeyle ilgili pratikleri ifade ederken kullandığımız ‘beşik kertmek, söz kesmek, nikâh kıymak’ gibi deyimler soyutun somut ile tarifinden başka bir şey değildir. Nihayet, ‘yıldız’ sözü aslında ağacın kökü, damarı anlamında olduğu halde, insanın soyu da buna benzetilerek ‘tüblüğ yıldızlığı’ denir ki, ‘asaletli, köklü’ (DLT III: 40; tüblüğ (d-) EDPT: 439, yıldızlığı EDPT: 924) kişi demektir. Dolayısıyla bir adam için ‘köklendi’ demek ‘Adam asalet sahibi oldu.’ (DLT II: 253; köklen-: EDPT: 711) anlamına gelmiştir. Türkçe uçmak: ‘havalanmak, yükselmek’ (EDPT: 27) kelimesi ile Soğdca uşmaht: ‘cennet’ (uşmax EDPT: 257) aynılaşarak uçmak şeklinde tek kelime olmuş ve ‘uşmaht’ biçimi kullanımdan kalkmıştır. Bu olayda ‘ses yapılarının benzerliği, Türk milletinin kelimeyi fonetik algısı, Türkçeleştirme ve en az çaba kanunu’nun etkisi düşünülebilir. Türk’ün tasavvuru ise burada en önemli unsurdur. Gök Tanrı’ya inanan Türk, cennete gitmek için ‘uçmak’ gerektiğini düşünmüştür. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ölüm, ruh, ruhun halleri, cennet, cehennem gibi soyut kavramların tarifi ve adlandırılması öncelikle daha kolay olmamıştır.

Turkish Studies

Temel Kavramlar: Semantik Bir Yaklaşım

Gök Türk Yazıtları ve hemen hemen çağdaş olan Uygur metinlerinde 'ıg' biçiminde bir sözcüğe rastlanır. Bu sözcük Uygur metinlerinde 'ıg-la-mak ~ ağlamak', 'ıg-la-ş-mak ~ ağlaşmak' biçimlerinde geçmektedir. Ayrıca 'mayi hakkında, ağır ağır akmak' anlamında kullanılan bir de 'ıgmak' sözcüğü vardır. Uygurcadaki bütün bu örnekler, o dönemde 'ıg' biçiminde 'su' kavramı veren bir kökün varlığını göstermektedir (Hatipoğlu 1972: 268). Bu bakımdan eski Türk yazıtlarında geçen 'sü süle-/ ordu sevk etmek' ve 'akıt-/ akın etmek' (KTY K.8) aynı sözcüktür. Hatta ziraatçıların tarladaki bitkileri sulamak anlamında kullandıkları bilinen 'su sulamak' ile yaylacıların, yayladaki sürünün gece yerinden kalkarak araziye yayılması hakkında kullandıkları 'akmak' ifadeleri hep aynı ifadelerdir. Gök Türk Kağanlığı döneminde daha çok 'süle-' (sü:le:- EDPT: 825) fiiliyle karşılanan 'asker sevket-' eylemi Ötüken Uygur Kağanlığı yazıtlarında 'yori-/ yorit-' (yori:- EDPT: 957, yorit- EDPT: 960; Demirtaş 2012: 1477-1501) fiiliyle karşılanmıştır. Ancak ruhun hareketi bir düzlemde değil kademeli bir şekilde dikey olmak durumundadır. Demek ki, askerin arazideki hareketi ve ruhun uçmağa doğru seyahati bir akar suyun mecrasında akmasına ve sürünün gece araziye ilerlemesine teşbih edilmiştir. Mitolojik dönemden güzüme kadar halk inanışlarında kimi sayılara özel anlamlar yüklenmiştir. Bu sebeple ruhun geçmesi gereken kademeler 3, 7, 12, 40, 52 gün ve yıl dönümüdür. Türkçede 'ağış', 'yükseliş, çıkış' (DLT I: 61, 185; EDPT: 96), 'iyilik, ihsan' (DLT I: 114) demek iken, 'bağış' kelimesinin 'hediye, armağan' (DLT III: 335, 344; CC: 17/5-7; EDPT: 321), 'kalın urgan, halat' (EUTS: 21) anlamları dışında 'parmakların ve başka uzuvların ek yerleri; kamış ve benzerlerinin boğumu' (DLT I: 367) demek olması ilgi çekicidir. Ruhun aşacağı kademelerin 3, 7, 12, 40 ve 52 gün olması ruhun hareket kabiliyeti ve uçmağın bu âleme nazaran mesafesi ile ilgilidir. Kâşgarlı;

"Oğuzlarla Kıpçaklar baş tarafında 'ı' bulunan isim ve fiillerin ilk harflerini 'فلا' e yahut 'ج' ye çevirirler. Öbür Türkler 'yolcu' ya 'نیکلی' 'yelkin', Oğuzlarla Kıpçaklar 'نیکلا' 'elkin' derler. Onlar 'ılık su' ya 'غلی قوسد' 'yılığ suv', bunlar 'غلا' 'ılığ' derler. Bunun gibi, öbürlerinin 'yincü' dediğine bunlar 'وجندج' 'cincü' derler. Türkler, devenin uzamış olan tüyüne 'ودغی' 'yuğdu', Oğuzlar ve Kıpçaklar 'ودغج' 'cuğdu' derler." (I: 31) diyor.

Osman Fikri Sertkaya, "En azından XI. asırdan sonra 'ıgla-ç' kelimesi ayrıca büyük bir uzunluk ölçüsü olarak kullanılmıştır, ananevi olarak 4 veya 5 millik bir mesafedir, belki de aslında 'bir saatlik seyahat' gibi bir mesafe ölçüsüdür, iki anlam arasında herhangi bir semantik bağ bulmak güçtür. Fonetik tarihi 'ıgla:-' ninki gibidir." (Sertkaya 2003: 5). bilgisini veriyor. Dil biliminde semantik, anlam değişimlerinin mantık açısından incelenmesi demektir. Bu bakımdan 'yıgla-' (DLT III: 309; EDPT: 902) ve 'sıgdat-/ sıgta-' (DLT II: 327; EDPT: 807) kelimeleri 'ağlamak' demek iken 'cıgla-' (DLT III: 296; EDPT: 407) 'arşın ile ölçmek', 'cıglat-' sözünün ise 'arşınla ölçtürmek' (DLT II: 345; EDPT: 407) anlamında olması ilginçtir. Vecihe Hatipoğlu'na göre, 'ıg ~ ağ' sözcüğünün en eski kökü, ağaç ve su sözcüklerinin de kökü olan bir tek 'ı' köküdür (Hatipoğlu 1972: 267-273). Türkçenin coğrafyası ve tarihi dönemleri içinde 'ı/ i' ile başlayan birçok kelime 'ı/ i' önsesi 'e/ a' şeklinde değişiklikler gösterir. Ayrıca, 'ı' ile başlayan birçok kelime Oğuz Türkçesi dışındaki Türk dili şubelerinde başına 'y' önsesi alır (Tekin 1994: 51-66). Kâşgarlı; 'İlik' terimi Oğuzca olup buna diğer Türkler 'yilik' derler. Oğuzlardaki 'فلا' harfi 'ı' den çevrilmiştir." (I: 72) bilgisini veriyor. Türkçenin aslı halinde kelime başı 'y-/ ç-' değişimi (Ceylan 1993: 69-72) bilinen bir durumdur.

Yazıtlardaki 'yoğ' ve 'sığıt' terimleri 'ıg ~ ağ' fiil kökü ile alâkadar olup bu, 'ağla-' anlamına gelmiştir (DLT I: 287, 240). Türkçede 'ağ-' (BKY D.37) fiili 'çıkma, belirme, aşma, yükselmek, ağmak, meyletmek, dönmek' (DLT I: 173, 212) demektir. Türkçede 'karak' sözü 'göz' (EDPT: 652) demek olduğu halde, 'ıg ~ ağ' fiil kökünün ağlamakla alâkası, ağlarken 'ıg ıg' diye ses çıkarılması ile ilgilidir. Kırgız Türkçesinde ağlama 'ıy' ve ağlamaya başlama 'ıyğa' (Yudahin 1998-I: 362) sözleriyle karşılanmış olması da bunu gösteriyor. CC'de 'ıla-', "Ağlamak" (CC: 117/4), 'ıy-' ise, "Göndermek" (CC: 33/7-9) anlamındadır. Gök Türk yazıtlarının yazıldığı

Turkish Studies

alfabede, ‘b’ harfinin eb (ev, çadır), ‘ok ~ ko’ harfinin ‘ok’ şeklinden alınması, konsonantlardan ‘y’ ve vokalli konsonantlardan ‘ık ~ kı’ sesini temsil eden karakterlerin göze benzemesi (

) anlamlıdır. ‘Yoğ’ kelimesi ‘yok’ kelimesiyle de alâkadardır. Kâşgarlı’nın dediğine göre, bir kişinin bedenine cin musallat olduğu zaman ‘kovoç kovoç’ denirdi ki bu ‘kaç kaç’ demekmiş (DLT III: 163). Kâşgarlı, “*Isırık: çocukları perilere ve göz dokunmasına karşı afsunlamak için ilâç yapıldığı zaman söylenir; çocuğun yüzüne tütsü verilerek ‘ısırık ısırık/ قورسا قورسا’ denir ki ‘ey peri ısırılmış olasin’ demektir.*” (I: 99) diyor. Alazlama Orta ve Doğu Türklerde ateşle temizlenme ve takdis merasimidir. Bu merasim kırmızı renkli paçavra ateşlenip, hastanın başı etrafında ‘*alas alas*’ diye çevirmekten ibaret bir tedavi usulüdür. ‘Alazlamak’ sözünün ‘alev’ olarak kullanılan ‘alaz’ sözünden geldiği açıktır. ‘*Alas; ardıç dumanyıyla tütsüleme (sahte tabiplerin tedavi usullerinden) alas alas balaketten kalas (dua ve tazarru) alas alas felâketten halâs...*’ (İnan 1998-I: 264; 1986: 68; Yudahin 1998-I: 21) Böylece insana musallat olan ‘al’ adlı şerir ruh bedenden uzaklaştırılmış olurdu. Yusuf Ziya Yörükân’ın dediğine göre, Tahtacı Türkmenlerde cenaze giderken ölünün akrabası ‘yoğ yoğ’ diye bağırarak mecburiyetindeymiş (Yörükân 2006: 74). Oğuz Türkçesinde ‘anğ’, ‘yok, değil’ (Özmen 1997: 315-368) demektir Onlarda, ‘anğ anğ’ deyince ‘yok yok’ demek olurdu (DLT I: 40). ‘Anğıt’ sözü ‘şaşırtmak’ (DLT II: 274) anlamındadır. Yakut Türkçesinde ‘ağl’, ‘kutsal koruyucu, muhafız’ (Ögel 1998: 68) demektir. Bu sebeple Kırgız Türkçesinin fonetik kaidesine göre ‘ölü için ağlamak’ anlamındaki ‘yog’ kelimesi, ‘cogto’ olması lâzımken ‘yok’ yerine ‘cok’tan dolayı ‘cokto’ olmuş (Yudahin 1998-I 219). Demek ki, ‘yoğ’ ile ruh artık bedenden yok edilmiştir. Türkçede ‘yok’ kelimesi aynı zamanda ‘kötü, fena’ (EUTS: 196) demektir. Bu kelime ilkel bir inanç sebebiyle, kimi hallerde tabu sayılmasından bunun yerine ‘cok’ ya da ‘yog’ denilmiştir. Nitekim kimi uluslar ‘*Yok şeytanın adıdır.*’ derler ki bu da ‘yok’ demekten sakınmak gerektiğini gösterir (İnan 1998-I: 627; Cin 2000: 39-49). Hatta ‘dağ’ (EDPT: 463) kelimesi, Argu dilinde ‘yok’ (yo:k ‘having nothing’: *bejü:si: yok ermiş ‘he had no memorial.* EDPT: 895/6) demek iken, Oğuzlar Argulara yakın olduklarından bu kelimeyi onlardan alarak ‘teğül-değil’ (DLT III: 153; teğül (d-) EDPT: 480) şeklinde kullanmışlardır. Türkçede ‘d/ t’ tebeddülü malûmdur VI. asır Bizans kayraklarında Türklerin ‘yoğ’ ayini ‘*dochia*’ diye adlandırılmıştır (İnan 1998-I: 122; Barthold 2006: 21; Tavkul 2007: 108). Bu bakımdan ‘yoğ’ kelimesinin, ölenin öbür âleme doğumu temennisiyle ‘doğ’ olması da hatıra gelir. Türkler çok eskiden beri, çağdaşları olan pek çok ulus gibi cinlerin (Çıwı) ve şeytanın (yek) varlığına inanıyor ve onlardan ziyadesiyle korkuyorlardı. Dolayısıyla cenaze alayı gibi mistik bir ortamda defalarca ‘yok yok’ denilmesinin kötülük ve fenalığı celp edeceğine inanılmıştır. Türkçede ‘cin’, ‘çıwı’ demek iken korunmak için ‘cin’ denilmiş ise de, zamanla ikincinin birincinin yerine geçmesiyle, bugün dahi ‘cin’ demektense ‘*üç harfliler*’ denildiği malûmdur. Bunun gibi, ‘yek’ şeytan demek olduğu halde (CC: 117/4; EUTS: 190; DLT III: 160; ye:k EDPT: 910), bundan korunmak için ‘yok’ denilmiş, bunun birincinin yerini almasıyla bu defa ‘yoh/ یوھ’, denilmiş, bunun da ‘yok’a benzemesi dolayısıyla bu defa ‘*hayır*’ denilmiştir (İnan 1998-I: 627). Mevcut olmama anlamındaki ‘yok/ قوید’ ise ‘değil’ anlamına gelmiştir (TS VI: 4644). Bazen de ‘yok’ demek yerine ‘yas’ anlamındaki ‘yoğ’ demek yeğlenmiştir. Türkçenin coğrafyası ve tarihi dönemleri içinde, yığla-; ‘ığla- > ağla- > akıla- > ıkıla- > ıki- > ıgi- > ik- ~ ak- > ıg- ~ ağ- > -ı- ~ -a-’ şeklinde gelişme göstermiş olmalıdır. ‘Sagu’, ‘sıgıt’ ve ‘ağıt’ ise ‘s-’ önsesi ve ‘-t’ ekleriyle oluşmuş eş ve artzamanlı versiyonlardır. Anlaşıyor ki bu görünüm ve gelişmelerin en iptidaî hali ‘-ı- ~ -a-’ fiil veya yerine göre isim kökleridir. Otokton menşeli olduğu kanaatinde bulunduğumuz Türk runik yazıtlarında ‘𐰃’ karakteri ‘a’ iken, ‘𐰄’ karakterinin ‘ı’ olması, buna göre gönderme eyleminin ‘*ıdh(k)-/ قندا*’ ve sapma eyleminin ‘*azk-/ قزا*’ ile ifade edilmesi, ‘ağıt-, ağla-, sagu-, sıgıt-, yığla-, yoğ’ kelimelerinin aynı ‘ığ > ı ~ ağ > a’ (N/ Tanrı/ akıl/ irade) karakterlerinden kaynaklandığını ortaya koymaktadır. Bu şekilde ‘ağıt’ ve ‘sıgıt’ kelimelerinin ‘a’ ve ‘ı’ olarak tekli bir köke kadar indirilmesinin mümkün olduğu görülüyor. Türkçede en çok düşme eğilimi gösteren ünsüzler damak ünsüzleri denilen ‘-g/ ‘-ğ’/ ~ -k’ ünsüzleridir. Nitekim eski ve orta Türkçedeki ‘-g/ ‘-ğ’/ ~ -k’ ekinin gelişim seyri de bu görüşü doğrular niteliktedir (Arat 1951: 65-72; Aydoğdu 2009: 91-118). Tarihi seyri içinde gelişen

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/1 Winter 2013

kelimeler Türk dili kuralları çerçevesinde çeşitli ön, ara ve son ekler olarak kullanım yerine göre birçok anlamı da içinde barındırmak suretiyle günümüze kadar ulaşmışlardır. Gök Türk Yazıtlarında 'a' yalnız başına bir mana ifade etmezken, BKY. G.15'de 'ı-g', 'ağaç', KTY. G.8 ve BKY. K.6'da, 'ıs-(a)r', 'gönder-' anlamındadır. Ses durumu itibarıyla 'ı'nın ömrü uzun olmamış, 'a' ise sadece bir ünlem olarak muhafaza edilmiştir. Tarihin çok eski dönemlerine ait olan bu nokta, zamanla hem uhrevî hem dünyevî birçok kelimenin ortaya çıktığı soyağacının kökü durumundadır. Bu merhaleden sonra -a/-e- ekleri ile tekrar fiil yapılmış ve oradan da -r- ettirgenlik eki ile genişletilmiştir. İki ünlü arasında kalan -k/-ğ- sesleri sadalılaştırarak -g/-ğ- olmuş ve her iki şekilde kullanılış sahası bulmuştur (Develi 2000: 31-34; Ergin 2008: 88/9; Gökçe 2009: 340-382). Kâşgarlı, "Oğuzlarla Kıpçaklar gerek isimlerin ve gerek fiillerin ortasında bulunan 'ğ' harfini atarlar." (III: 304) diyor. Eski Türkçede kelime sonlarındaki '-ğ/-g' ünsüzleri ile ek ve hece başlarındaki '-ğ/-g' ünsüzleri XIII. asır sonlarında eriyip kaybolmuştur (İlhan 2009: 50). Bu kaybolma ve buna karşılık bir yuvarlaklaşma Oğuz Türkçesinde sistemli olmuştur. '-ğ/-g' sesinin birçok örnekte kaybolması Oğuz Türkçesinin bir özellik olduğundan, bu sesi ilk yetirenlerin Oğuzlar olduğunu kabul etmek gerekiyor (İlhan 2000: 49). Oğuz Türkçesinde 'ğ'nin kaybolma süreci araştırmacılar tarafından adım adım izlenmiştir (Gökçe 2009: 340-382; Korkmaz 2010: 1-41; Ekşi 2012: 17-29).

y- Türkçesinin en önemli kolu Oğuz kolu olup eski Türkçeden itibaren bu kolun izleri görülmektedir (Korkmaz 1974: 15-30; Uğurlu 2011: 123-154). Çuvaş Türkçesinde ise, Türk dilinin diğer şubelerinde 'y' kullanılan yerlerin hepsinde, Yakut Türkçesinde olduğu gibi 's' kullanılmıştır (Tekin 1988: 71-75; İnan 1998-I: 31, 52). Muhtemeldir ki, 'yerine yerleştirme' (DLT III: 246) ve 'bırakmak' (CC: 43/13-15) anlamlarındaki 'koy-' kelimesiyle, 'sokmak, dahil etmek' (DLT II: 18; III: 142), 'vurmak, çarpmak' (CC: 164/31), 'dövmek, vurmak' (Gabain 2007: 294) ve 'bed nazar, tamahkâr, aç gözülü' (ÇL: 172) anlamlarına gelen 'sok:-' (EDPT: 805) fiilleri ile 'aç gözülü, tamahkâr, alçak' anlamlarına gelen 'suk' (EDPT: 804) kelimesi, 'kötü/ alçak' (DLT III: 130), 'kesmek, öldürmek' (Gabain 2007: 272) ve 'vurmak/ darp etmek' (Şen 2009/II: 107-111) anlamındaki 'çok' kelimesi de 'yok'la alâkadar ve bunun bozuntularıdır. Türk runik yazılarında 'y'nin 'D', 'ok'un ise '↓' karakteri ile temsil edilmesi ve buna göre 'yok' kelimesinin '↓D' şeklinde yazılması Türk yazısının 'otokton' bir yazı ve 'yok'un Türklerde söylenmesi tabu olan 'ok' ve 'yay' demek olduğunu ortaya koyuyor. Anlaşıyor ki bu, 'cok, çok, doğ, koy, sok, yek, yoğ, yoh, yok, yuk,' meselesi basit bir fonetik mesele değil, her halükârda 'üç harfliler' meselesidir. Kâşgarlı, Tanrının lâneti anlamındaki 'karga-' (EDPT: 655) ile bir insanın bir insana kızması anlamındaki 'kırga-' (EDPT: 655) arasındaki farktan bahsederken; 'Görmez misin, Türkler Tanrının lânetiyle bir kulun bir kulu kovması arasını nasıl ayırt etmişlerdir. Öbür kelimeyi üstün, bu kelimeyi esre kılmışlardır.' (III: 290) diyerek Türklerin bu konulardaki hassasiyetini ifade ediyor. Bu durum Tanrının gönderdiği elçi, peygamber 'yalavaç' ile hakanın gönderdiği adam olan 'yalafar' için de geçerlidir (II: 288). Yala: vaç/ yala: waç/ yala: var an Iranian l.-w.; -va:ç/-wa:ç is an Iranian word meaning 'voice': 'a diplomatic envoy from one ruler to another, ambassador': *erdem için Tüpü:t xanka: yalavaç bardım kelmetim (?so read) 'because of my manly virtues I went as ambassador to the Xan of Tibet and did not return' Kara: xanka: barıpan yalavaç barıpan kelmediniz 'you went as ambassador to the Karaxan and did not return.'* (EDPT: 921). Kâşgarlı, bir kelimenin iki türlü söylenişi karşısında; 'Bunların ikisi de kurala uygundur ve güzeldir.' (I: 435), bazı kelimelere de 'Bu ince bir lûgatir.' (III: 252) açıklamasını koymuştur.

Yakut Türkçesindeki 'ağl' sözünün 'ığ ~ ağ' sözü ile münasebeti ve dünyevî değil, uhrevî bir terim olduğu açıktır. Türkçede 'ağlak' sözü ise, 'boş, tenha' anlamında çok eski bir sözdür (Ata 2001: 21-27; ağla:k EDPT: 84). Ak (beyaz) sözü Altay Türkçesinde 'Cennet' anlamına gelmiştir (Ögel 1998: 571). 'Ik' sözü ise Kırgız Türkçesinde insanlar dışındaki mahlûkat için 'kuytu yer' (Yudahin 1998-I: 348) demektir. Türkçede 'ıdh-/اڈا' sözü, 'salmak, göndermek, serbest bırakmak' (DLT III: 438; KB: 1445; EUTS: 56; ıdma: EDPT: 59) anlamında din haricî bir sözdür. Ancak, bu söz aslında madde âleminden mana âlemine bir sevkıyatı ifade eder. Yağma, Tohsı, Kıpçak,

Turkish Studies

Yabaku, Tatar, Kay, Çomul ve Oğuzlar, birbirine uygun olarak (ð-dh) harfini her zaman (ı-y) ye çevirirler ve hiçbir zaman (ð) li söylemezler (DLT I: 32). Eski ve hatta orta Türkçede birçok sözcüğe kök olan ‘*ıdh(k)-/ قذا*’ ve ‘*azk-/ قزا*’ kelimeleri vardır. Bu kelimeler dünyevî oldukları halde, cihetleri uhrevîdir. Kur’an-ı Kerim’de ‘*Hurûf-u Mukattaa*’ denilen bazı şifreli ayetler vardır (Akgül 2006: 49-65; Aydüz 2006: 42-45). Bu bakımdan ‘*ıdh(k)-/ قذا*’ ve ‘*azk-/ قزا*’ kelimeleri ‘*Hurûf-u Mukattaa*’ denilen ayetlere benzerliği ile İslâmiyet öncesi Türklere tebliğ edilmiş olan bir hak dinin ilâhî hükümlerinden şifreli birer söz gibi görünüyor. Bunda taaccüp edecek bir durum yoktur. Kur’an-ı Kerim Enbiyâ suresi 34 ve 35. ayetleri ‘*Senden önce hiçbir insana ebedî yaşama vermedik. Şimdi sen ölürsen sanki onlar ebedî mi kalacaklar? Her nefis ölümü tadacaktır...*’ şeklindedir. Bu ifadelerin, tarihî ve edebî Türk metinlerindeki bazı ifadeler ile aynı mealde olduğu açıktır. Kâşgarlı’nın naklettiği, ‘*Öd keçer kişi tuymas, Yalñguk oğlu menğgü kalmaz/ Zaman geçer, insan duymaz. Âdemoğlu bengi kalmaz.*’ (I: 45) Türk atasözü;

“*Togup takı kalmadı menğgü eren*

Ajun küni yulduzu tutçı togar.”

şeklindeki eski Türk şiirinin sözleri (III: 378), KTY K.10. satırdaki ‘*Öd tengri yasar. Kişi oğlu kop ölgeli törümüñ/ Zamanı Tanrı yasar. İnsan oğlu hep ölmek için türemiş.*’ ve DKH’de hemen her boydan sonra ozanın tekrar ettiği; ‘*Gelimliü gidimliü dünya, Ahur son ölümlü dünya*’ şeklindeki ifadelerin, Enbiyâ suresi 34 ve 35. ayetlerdeki ifadelerle aynı mealde olduğu açıktır.

Eski Türkler ölümü, ruhu ifade eden ‘*tın*’ın bedenden çıkması biçiminde algılamışlardır. Uygurlarda ise bedene canlılık veren ruh mücerret haliyle bakidir ve ‘*öz/ üt*’ olarak adlandırılmıştır (Tokyürek 2009: 169-198; Uçar 2011: 1821-1826). ‘*Tın ~ öz*’ aynı zamanda ‘*kut*’ (EDPT: 594) kelimesiyle de karşılanmıştır. Saygı duyulan şahsiyetlerin ölümünü ‘*vefat et-*’ (Abik 2005: 13-28) anlamında saygılı bir biçimde anlatmak için ‘*kergek bol-, uçabar-, adril-*’ kelimelerinin kullanıldığı görülüyor. (Öl-: ‘to die’: (EDPT: 125/6). Ölüğ: ‘dead; a dead person, corpse.’: *tirig ölüğ ara*: ‘between the living and the dead.’ EDPT: 142). CC’de ‘*öl-, geber-*’ gibi kaba bir ifade yerine ‘*kırıl-*’ (CC: 162/19; EDPT: 658) sözü kullanılmıştır. Gök Türk Yazıtlarından ancak şu kadar anlaşılıyor ki, Türk halk inançlarında, insan öldükten sonra ruh, kuş yahut böcek suretinde tenasüh ediyor ve vefat eden hakkında ‘*uçdı*’ deniliyor (Tuna 1960: 145; Şenocak 2001: 172; İltar 2003: 12; Şen 2004: 155-157; Sümbüllü 2004: 62; Sagol: 2007: 1554; Tekin 2010: 82). Bilge Kağan Külliyesi’nde yapılan kazılar sonucunda, mezardan anka kuşu motifiyle bezeli altın taç, altın kemer tokaları ve altın elbise kopçaları çıkarılmıştı (Salman 2006: 19). Bu sebeple Gök Türk Dönemi insan figürlü heykellerin elinde veya yakınındaki kuş tasvirleri, öbür dünya, ölüm ve ruh ile ilintili bir simge şeklinde yorumlanabilir (İskenderzâde 2010: 260).

Kâşgarlı, ‘*Umay*’ hakkındaki açıklamasında: “*Umay; Kadının doğumundan sonra karnından çıkan hokka gibi nesne. Buna, çocuğun ana karnında eşi denir.*’ (I: 123) diyor. Clauson ise Umay: “*Placenta, afterbirth’ also used as the name of the (only?) Turkish goddess, whose particular function was to look after women and children, possibly because this, object was supposed to have magic qualities.*” (EDPT: 164/5) bilgisini verir. Kâşgarlı’nın ‘*Umay*’ hakkında verdiği bilgideki, ‘*çocuğun ana karnında eşi*’ ifadesi dikkate değer. Kâşgarlı’nın naklettiği eski bir Türk şiirinde de:

“*Anıñ ışın keçürdüm*

eşin yeme kaçurdum

Ölüm otın içürdüm

İçti bolup yüzi türü.”

Kâşgarlı burada ‘*eş*’ kelimesini: ‘*Eş; arkadaş, genç kadından eşi bulunan kimseye ‘eşliğ’ denir.*’ (I: 47) diye tanımlıyor. Parçada geçen ‘*eş, dost, arkadaş*’ anlamındaki ‘*eş*’ değildir. (E:ş ‘Companion, comrade’, with some special applications like ‘spouse’ EDPT: 253/4). Türk tefekküründe, herkesin cinler taifesinden bir eşi bulunmaktadır. Kâşgarlı’nın eski Türk şiirindeki

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/1 Winter 2013

'eş' kelimesini izahı ve naklettiği parçadaki 'eş' genç kadından olan arkadaş anlamında değil; ölen kişinin dünyaya gelirken birlikte getirdiği 'cin'dir. Kâşgarlı, 'cin' demek olan 'çırıwı' hakkında bilgi verirken:

"Türkler şuna inanırlar ki: iki bölük birbiriyle çarpıştığı zaman bu iki bölüğün vilâyetlerinde oturan cinler dahi kendi vilâyetlerinin halkını kollamak için çarpışurlar. Cinlerden hangi taraf yenersen onlardan yana çıktığı vilâyet halkı da yener. Geceleyin bu cinlerden hangisi kaçarsa onların bulunduğu vilâyetin hakani da kaçar. Türk askerleri geceleyin cinlerin attıkları oktan korunmak için çadırlarına saklanırlar. Bu Türkler arasında yaygındır." (III: 225) diyor.

Kâşgarlı'nın verdiği bu bilgilerden, İslâmiyet öncesi Türk tefekküründe insanların 'et/ öz ~ beden/ ruh' şeklinde yaratılırken, bir yandan da bedeni olmayan ancak, bazı durumlara görülebilen 'ruh' şeklinde yaratılmış olduğu anlaşılıyor. İlkel insanın ışık kırılması ve yansıma gibi fizik olaylarını bildiği söylenemez. Bu sebeple, 'et/ öz' dışındaki bu mevhum, gölge şeklinde insanı takip ettiği gibi, bazen aynada olduğu gibi, bedenine şekline girerek görülebilirdi. İslâm öncesi Türk tefekküründe aynadaki görüntü, gerçek bedenine bir görüntüsü değil, 'et/ öz'ün dışındaki mevhumun, aynanın arka tarafı olan 'sır'da bir 'sır'dır ve aynanın tabu olmasının sebepleri de buralara dayanmaktadır. Nitekim Türk Şamanlarının dinî ayinlerinde aynanın önemli bir yeri vardır. Şaman, ayna yardımıyla gelecekte haber verdiği gibi hastaları tedavi eder. Ayna, aynı zamanda hastalıklara sebep olan ruhların görülmesi ve hastalığın sonucunun öğrenilmesinde de önemli bir araç durumundadır (Gömeç 2003: 92). Sonuçta Türkçede sıkça kullanılan 'aynu' sözü bu 'ayna' sözü ile aynı olmalıdır.

Türklerde hanlardan, beylerden birisi öldüğü zaman mezarı üstüne serilmek üzere gönderilen kumaşa 'eşük' denirdi. Bu kumaş sonra parçalanarak yoksullara dağıtıldı. *Eşük*: Üste giyilen, bürünülen nesne yani elbise anlamına da gelirdi (DLT I: 72). Kâşgarlı, 'bürgü' anlamına gelen 'eşük' kelimesi 'eşüdü ~ üşüdü' kelimesinden alınmıştır, 'örtü, bürgü' demektir.' (I: 14) (üşik: EDPT: 260) diyor. Üşik: "Yemişleri yakarak büyüymekten alıkoyan soğuk" (I: 72). Yusuf Has Hacib:

"Yaruk dünya yüzke eşünse eşük
men ötrü barayın ay eski tüşük."

'Parlak dünya yüzüne örtü örtünce, ben oraya gelirim, ey eski düşkün.' (KB: 5003) diyor.

'Eşük' sözü, üste giyilen, bürünülen nesne (EUTS: 51) yani elbise anlamında kullanıldığında 'eşüdü ~ üşüdü' sözünden gelmesi doğrudur. Türkçedeki 'örtmek' anlamında olan 'eşü-:' (DLT III: 254) fiilinden, '-k+' fiilden isim yapma ekiyle türetilmiştir. Eşik kelimesi, anlam olarak da kapının altındaki boşluğu kapatma kısmıdır. Cesedin üşüyeceği düşünülemediğine göre, hanlardan, beylerden birisi öldüğü zaman mezarı üstüne serilmek üzere gönderilen kumaş anlamında 'eşük' kelimesi 'eşik' kelimesinden geldiği açıktır. 'Eşiklik yıgaç/ Eşik yapmak için ayrılan ağaç.' (DLT I: 152; EDPT: 261). 'Eşiklik barçın/ Bürgü yapılmak için hazırlanmış olan ipekli kumaş.' (DLT I: 153). Bir şeyin tekin olmamasına, çarpar olmasına da eskiden 'eşik' denildiği anlaşılıyor. Bu sebeple eşikten atlanır iken 'destur' denilerek 'iye'lerden müsaade talep edilir. 'Eşik': Eskiden genel bir mana ifade ederken, sonradan anlam daralması yoluyla şimdiki manasını almıştır (Gökalp 1976: 48). 'Eşik'; 'kapı' (CC: 151/16; EDPT: 260), 'Giriş çıkışı sağlayan yer.' anlamındadır (Atmaca-Adzhumerova 2010: 23-45). 'Ermegüğe eşik art bolur/ Tembele eşik dağbeli olur.' (DLT I: 42). Oğuz Türkçesinde 'kapı' olarak geçen kelimenin Oğuzca olmayan lehçelerdeki karşılığı 'eşik'tir (kapıg: EDPT: 583). Eski Türklerde 'eşik' tabu olarak kabul edilmiştir (Ögel 1979: 187). Bu sözün Farsçada 'gözyaşı' anlamına gelen 'eşk' sözü ile bir ilgisi olmadığı ortadadır.

Türk folklor çalışmalarında insanoğlunun doğum, evlenme ve ölüm olmak üzere üç önemli geçiş töreni bulunmaktadır. Eski cemiyetlerin hemen hepsinde ruh, vücudun şeklinde tasavvur edilmiştir (Gökalp 1976: 78). Türk tefekküründe insan vücudu ile ruhu bir çift 'et-öz ~ et-ruh' teşkil ederek 'töz', biri toprağa bağlı, diğeri semavî addedilmiştir. Ölüm, 'et' ile 'öz'ün birbirinden

Turkish Studies

ayrılması demektir. Ruh: Hayatı, yaşamayı sağlayan değişik güçlerin tamamından oluşan tanımlanması zor, değişken, seyyal ve soyut bir kavramdır. Konuyla ilgili çalışma yapanlar ‘amin, can, jali, kut, öz, ruh, süne, sür, tin, umay, yula’ gibi ruh karşılığı kullanılan kelimeler arasında herhangi bir ayırım yapmadan hepsini anlam bakımından ya birbirinin yerine ve karıştırarak ya da genelleyerek ve yuvarlayarak kullanmışlardır (Duymaz 2008: 1).

Evin, tarlanın, yaylanın, avlağın, ülkenin bir eşiği olduğu gibi, bu âlemde diğer âleme geçişin de bir eşiği vardır. Türk folklorunda üç geçiş dönemi için de eşik atlanmıştır. Nitekim Türk dünyasında yeni yürümeye başlayıp adım atan çocuklara ‘eşik atlatma’, baba evinden koca evine gelen geline koca evinde ‘eşik atlatma’ ritüelleri bilinmektedir. İşte tabutun üzerine örtülen bu örtü bu âlem ile gidilmekte olan âlem arasında bir ‘eşik’ durumundadır. Bu ‘eşik’te ‘öz ıdh ~ öz üt’ ile ‘eş’ arasında ciddi bir mücadele söz konusudur. Kâşgarlı’nın DLT’de (I: 47) verdiği bilgiye nazaran, ‘eş’ müstakil olarak ‘kötü niyetli’ kişilerin tasarrufuna da girebilirdi. Bu bakımdan ölüm hadisesi akşam üzeri olmuş ve cenaze ertesi gün defin edilecek ise, gece boyunca ‘ruh’un ‘eş’e ve diğer hasım ‘iye’lere karşı kullanması için ‘eşik’ün üstüne veya yanlarına bıçak, makas, balta gibi kesici ve delici aletler koymak gerekirdi. H. Güleç ve E. Türker, İngilizce olarak neşredilen, “Çan’ Yöresi Halk Bilimi Ürünlerinden Doğum ve Ölüm Ritüelleri Üzerine” adlı bir tetkiklerinde; “A scissors or knife is put on the dead person to prevent the swelling during the washing and enshrouding processes/ Ölünün üzeri örtülür, bir makas veya bıçak yıkama işlemleri sırasında şişmeyi önlemek için ölünün üzerine konur.” (Güleç-Türker 2012: 1340) bilgisini veriyor. Bu uygulama Türk dünyasında yaygın ve bilinen bir uygulamadır. ‘Sağıt’ kelimesinin bir manasının da ‘alet, edevat’ (CC: 126/3) olması manidardır. Bu bakımdan bıçak, makas, balta gibi kesici ve delici ‘alet, edevat’ veya başka cisimlerin buraya konulmasının salt cesedin ‘kabarması’ni önlemeye mahsus olduğu (Türkmen 2004: 131-134) yönündeki yaklaşımlar yeterli değildir. Çulpan Zaripova Çetin’in verdiği bilgiye göre, Tatar Türklerinde ölüm anında evde hemen bütün aynaların üzeri örtülür. Aynalarda ölünün sureti kalır diye inanılır, bu yüzden ölünün her gün kullandığı el aynalarını özenle toplayıp toprağa gömerler (Çetin 2008: 258). Mersin yöresi Tahtacı Türkmenlerinde, ölünün üzerine bıçak veya demir parçası konulması yanında yastığının altına bir ayna konulması (Selçuk 2004: 206), Muğla Yöresi Alevî Türkmenlerinde ölen erkek ise üstüne bıçak kadın ise oklava konulmaktadır (Büyükokutan 2007: 69). Samsun ilimizin Havza ilçesinde ölünün şişmemesi için karnı üzerine bıçak veya demirden bir parça konulmakta, taş konulduğu da olmakta, ancak taş konulmuş ise bu taş atılmamakta ve asla dokunulmamaktadır. (Özdemir 2009: 195). Türk dünyasında ortak olan, ölünün yanına kesici ve delici aletler konulması uygulamasının, ölünün kabarmasını engellemek dışında sebepler bulunmaktadır. Bu uygulamanın kökenindeki sebep, ölen kişinin ruhunun eviyle olan bağlantısını kesmediği, dolayısıyla ev iyeleriyle ruh arasında bir mücadelenin bulunduğu, bu kesici ve delici aletlerin ruha karşı ev iyeleri tarafından kullanılacağı inancı yatmış olmalıdır. Nihayet Naciye Yıldız tarafından yapılan, “Sibirya Türklerinin Mitoloji ve İnançlarında Kötü Ruhlar” ve Gülsüm Kili Yılmaz tarafından yapılan, “Hakaslarda Ölüm ile İlgili Gelenekler” adlı tetkiklerde, Hakas Türklerin inançlarına göre, üç kısımdan oluşan kâinatın (Yıldırım 2011: 1951-1965) ikinci kısmı olan yeraltı dünyasının adı ‘Ayna Çiri’dir. Ayrıca ‘şeytan’ anlamında ‘Ayna’ ve çocuklara musallat olan ‘Ayna-çik’ denen şerir ruhlardan söz edilir (Yılmaz 2007: 68; Yıldız 2008: 91). Yenisey Yazıtlarında E. 26 olarak tanımlanan yazıtın 11. satırındaki; ‘Sekiz bagır közüngin on kara körmez irtiniz/ Sekiz bakır ayna ile on kötülük görmezsiniz.’ ifadesi ayna ile ilgili çok eski inançlara işaret eder.

Türkçede söylenmesi yasak olan ‘yog/ yok’, aslında ‘eş’in diğer bir adı olan ‘yek’ten başka bir şey değildir. Bu sebeple ruhun, ‘uçmağ’a doğru yönlendirebilmesi için ‘yog’un basılması gerekmektedir. ‘Yoğ basan/ غوي نسيب’, ölü gömüldükten sonra yenen yemektir.’ (DLT I: 398). Basmak: ‘Üzerine çökmek, yıkmak, musallat olmak’ (EDPT: 370) demektir. ‘Anı burt basdı.’ (DLT II: 10). Ölümünden sonra verilen bu ilk yemekle, ölenin ruhuna musallat olan ‘yoğ’ basılmış, üzerine çökmüş, mağlup edilmiş, ruh artık serbest kalmıştır. Diğer yandan ‘yek/ yoğ’, ‘anıtılmalı’ idi. Eski Türk yazıtlarında ‘anut-; ‘korkutmak’ (Şirin 2008: 183-196), ‘agit-’ (KTY K. 7, BKY D.31)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/1 Winter 2013

'kaçırtmak, sürmek' demektir. BKY D.41. satırda; 'Anı anıтайın tip süledim/ Onları korkutayım diye ordu sevk ettim.' (Ergin 2005: 50; Tekin 2010: 64) denir.

Türklerde 'uçmak' (DLT I: 118; III: 374; uşmax EDPT: 257) cennet demek olup göğün dokuzuncu katı olarak tasavvur edilir. Gök Tanrı dini inançların cari olduğu Türk toplumunda göğün en üsteki katı olan 'Arş-ı Alâ' Tanrının mekânı ve uçağın mahâllidir. Bu sebeple bütün Altay kavimlerinde dokuz rakamı kutsal bir rakam olmuştur. Türkçede 'yok-' ve 'yuk-' kelime kökleri, bir yükselmeyi ve tırmanışı ifade etmiştir (Gülensoy 2009: 107; Şahin 2009: 24-29). Türkçede 'yod-, yoğ, yok-, yuk-' kelimeleri, 'yok ol-, yüksel-' anlamlarında hep aynı kök gibi görünüyor. Yükselmek ile 'yok ol-' arasında bir mana münasebeti bulunmuş olmalıdır. Ancak bunlardan 'yuk-'un bazı yerlerde 'bir şeye yapışıp kalmak, sirayet etmek' (KB: 4239, 4304; DLT III: 63; CC: 119/24; Gabain 2007: 313), 'yod-'un ise 'silinmek, silinerek kaybolmak' (KB: 2798; DLT III: 105, 305), 'sonuçlanmak, sona erişmek, imha etme' (EUTS: 195) 'yu-k'un ise 'yıkayarak yok etmek, temizlemek' (Gabain 2007: 313; EDPT: 896/7) anlamlarında olması ilgi çekicidir. Orta dönemi Türkiye Türkçesine ait kaynaklarında 'ağıtçı';

"Nevhager manasınadır ki Arapların nebbâha ve neddâbe ıtlak eyledikleri karıdır. Cenaze önünde ve karıların aralığında meyyitin evsafını zikr ü tâat ederek a'lâ savt ile girye idüp karılar dahi ana mütabaat ile girye ve zari zari ederler. Türkide 'ağıtçı/عجّاع' tabir edeler" ve "meyyit üzere nevha idici kariya denir ki 'ağıtçı/عجّاع' tabir olunur, Arabistan türesindendir." (TS I: 43)

şeklinde açıklanmıştır. Müellif ve mütercimler burada, 'ağıt' âdetini Araplara atfederek aynı âdetin çok eski devirlerden beri Türklerde de bulunduğunu sükûtle geçiyor. Erhan Aydın, "Eski Türklerde Meslek Adları (Eski Türk Yazıtlarına Göre)" adlı tetkikinde, Eski Türk yazıtlarında geçen 'sığıtçı' ve 'yogçı' kelimelerindeki '-çı' meslek yapım ekine (Clauson 2007: 188; Gabain 2007: 43; sığıt-çı EDPT: 807, yoğ-çı: (d-) 899) bakarak eski Türklerde böyle bir ruhanîler sınıfı veya mesleği bulunduğunu belirtir (Aydın 2008: 57, 61). Bütün Türk boyları san'atı, işleyen kimsenin sıfatı olduğu zaman isimlerin sonuna 'ج' ve 'ى' getirmekte birleşmişlerdir (DLT II, 49). Eski Türk yazıtları Türk hakanının 'yoğ' merasimine iştirak eden elçilerden başka 'yogçı ve sığıtçı'lardan söz ediyor. 'Yogçılar' herhalde cenaze törenini hazırlayanlar ile törene iştirak eden resmî kortej olmalıdır (Ögel 1979: 308; Gabain 2007: 293). KTY D.4. satırda Bumin Kağan'ın ölümü dolayısıyla 'yoğ' merasimi ve iştirak edenler;

"Özü ança kergek bolmuş. Yogçı sığıtçı öngre kün toğsıkda Bökli çöllüg il Tabgaç tüpüt Apar Purum Kırkız Üç Kurıkan Otuz tatar Kıtay Tatabı bunça bodun kelipen sıgtamış yoglamış/ Kendisi böylece vefat etmiş. Yaşçı, ağlayıcı, doğuda gün doğusundan Bökli Çöllü halk, Çin, Tibet, Avar, Bizans, Kırgız, Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtay, Tatabı, bunca millet gelip ağlamış, yas tutmuş." (Ergin 2005: 8; Tekin 2010: 24)

şeklinde anlatılmıştır. Bu ifadelerden, cenaze merasimine iştirak ederek, ağlayıp yas tutan bu kişilerin, esas mesleğinin ağlamak veya yas tutmak olmadığı, bu vazifelerinin cenaze merasimine mahsus, muvakkat bir vecibenin ifası olduğu anlaşılıyor.

Mukaddes anlamındaki 'ıduk', Kırgız Türkçesinde 'ıyık', Tanrı manasındaki 'İdi' ve gönderilerle anlamındaki 'ıd/ it' (itmek) hep aynı köktendir (Turan 2012: 69-80). Yoksa Türkçede dünyevî manada 'gönder-' 'sal-' (DLT II: 24; KB:; 5876; EUTS: 128; Yudahin 1998-II: 630-631; Demirci 2012: 1421-1431). sözüyle karşılanmıştır. Bununla beraber, Sarı Uygurlara ait metinlerde 'yüzük sal-', sözü 'ilâhlara at ve koyun sunmak' (Çağatay 1968: 197) anlamındadır. Bu 'Sal' sözü bazı çevrelerde ise bugün dahi 'tabut' anlamında kullanılmaktadır. XVII. asır Saz Şairimiz Karacaoğlan bir şiirinde;

"Canım sağdır demek dünyada yalan

Tenim tenesirde salım eldedir." (TS V: 3261) demiş.

Turkish Studies

Gerçekte ‘*ıdh-*’ (1:d EDPT: 37) sözü ile ‘*sal-*’ (EDPT: 824) yani ‘*itmek*’ ile ‘*salmak*’ sözü arasında ince bir ayrıntı vardır; ancak dikkatle bakıldığında bu ayrıntı kolaylıkla görülebiliyor. ‘*Sal-*’ sözü çok da kısa olmayan bir mesafeyi ifade ederken, ‘*ıdh-*’ sözü hemen yanı başında olmayı çok kısa bir mesafeyi ortaya koyuyor. Türkler İslâmiyet dairesine girmeden çok önceleri bu âlemin öbür âleme mesafesini tahayyüllerinde doğru bir şekilde tayin ve tespit etmişlerdir. Demek ki, Türk tefekküründe, ‘*uçmağ*’ çok uzaklarda; altmış, yetmiş, belki seksen ya da yüz yıllık meşakkatli bir yolculuğun sonunda; fakat hemen yanı başında, sadece ‘*eşük*’ün öbür tarafıdır.

Türk dilinin bütün şubelerinde ‘*k ~ g*’ ‘*0*’ ses denklığı malûmdur. Türkçede ‘*akıt- ~ ağıt-*’ sözü; ‘*akıt- ~ gönder-*’ (DLT II: 212; EDPT: 81) anlamına da gelmiştir. Aynı kökten gelen ‘*agtur-*’, (EDPT: 82) sözü ise Vilhelm Thomsen sözlüğünde; ‘*yukarılara çıkarmak*, 1916: 75 (Aydın 2004: 71) şeklinde tanımlanmıştı. Uçmağa göndermek anlamındaki ‘*ağıt*’ ve ‘*sığıt*’ sözü ile ‘*ağla-*’ sözünün örtüşme noktası herhalde burasıdır. Gök Türk yazıtlarında olduğu gibi, KB’de iki yerde, ‘*ağıt*’ ve ‘*sığıt*’ kelimeleri ‘*ağla-*’ yani gözyaşı dökmek anlamında birlikte kullanılmış.

“*Nerek kadgurar sen nerek bu sığıt*

Bayat hükmi keldi sığıtmı ağıt.”

‘Niçin kederleniyorsun, bu ağlama niçin; gelen Tanrı hükmüdür, ağlamayı bırak’ (KB: 1233).

“*Negüke ulır sen negü bu sığıt*

Bu kıl edgü ermez munı sen ağıt”

‘Niye ağlayıp feryat ediyorsun; böyle davranmak iyi değildir; sen böyle yapma’ (KB: 6312) diyor. Clauson, KB’deki bu ağıt- fiilinin uygunsuz kullanıldığını, belki de aynı beyitte geçen sığıt ile kafiye oluşturmak için yazıldığını belirtir (EDPT: 80-81).

Bütün dinî tasavvurlarda, ruh ve âhret kavramı esas unsuru teşkil etmiştir. Ölünün vefatı günlerdeki âdetler, onun ruhunun eve geleceği hakkındaki korkulardan kaynaklanmıştır. Ruhlar dünyadaki zürriyetleriyle Tanrı arasında şefaathçidirler. Ölmüş atalara tazim, onlar için kurbanlar kesilmesi ‘*pederşahi aile*’de baba hâkimiyetinin inanç sahasındaki belirtisi olmalıdır (Kafesoğlu 1980: 46) Türklerde ata mezarları ve yatırlara olan hürmet herhalde buradan kaynaklanmıştır. Türkler arasında, ulûhiyet, âhiret ve bunların neticesi olan cennet ve cehennem akidesi daha erken dönemde oluşmuştur. Hunlar tek Tanrılı bir Gök Tanrı dinine inanmakta idiler (Ögel 1984: 55; Rasonyi 1996: 30). VIII. asra ait Gök Türk Yazıtlarında tek Tanrı fikri ve monoteist bir anlayış seviyesi açıklıkla görülüyor. Âhiret fikri ve bu fikir içinde zulmet ve ıstırap tasavvurları ile ebedî refah ve saadet meskeni tekâmül etmiştir. Ceza ve mükâfat hem âhirette hem de dünyadadır. Dünya için olan dualar ekinlere bereket, sürülerin üremesi, mahsulün, sütün, balın artması içindir. Ölümünden sonra ruhun bedende kalması tam bir felâketi muciptir. Ondan korunmak için merasim yapmak zarureti vardır. Ölünün ruhunu, arkasından onun iyiliklerini yad etmek, para ve kumaş dağıtmak suretiyle ‘*ağıtmak*’, uçmağa ulaşmasında karşılaşacağı engelleri aşması için aş vermek suretiyle ‘*aşıtmak*’, büyük engelleri yas (*sükût*) ile yasıtmak ve bedenini toprağa, ruhun uçmağa sığıtılması gerekmiştir.

Türkçede ölü için yas merasimi anlamındaki ‘*ağıt*’; aynı zamanda ‘*çıkarmak, yükseltmek*’ (DLT I: 212; EDPT: 80), ‘*agla-*’; ‘*yalnız, boş olmak*’ (DLT III: 258; EDPT: 85), ‘*aglat*’; ‘*savmak, uzaklaştırmak*’ (DLT I: 265; EDPT: 85) ve ‘*ağtaru*’; ‘*çabuk, acele, süratle*’ (EUTS: 5; ağtar-/axtar-: EDPT: 81, ağtarıl-: /axtarıl-: EDPT: 82) anlamındadır. Burada ‘*ağış > bağış*’, arasındaki ilişkiye benzer şekilde ‘*ağla-t*’ ile ‘*bağla-t*’ arasında bir ilişki görülüyor. Herhalde, ‘*ağlat-*’ ile, ‘*ruh*’ geciktirilmeden uçmağa ‘*içik*’tirilmiş (Öner 2010: 23-27) ve oraya ‘*bağla-*’ (EDPT: 314) -tılmıştır. Bu halde, ‘*ağıt*’ ruhun bedenden ayrı olarak uçmağa ağıdırılması, ‘*sığıt*’, vücudun ruhtan ayrı olarak toprağa sığıdırılmasıdır. Nitekim, ‘*yin*’ insan bedeni (DLT III: 145), ‘*sin*’ boy, pos (DLT III: 138; EDPT: 832), mezar (DLT II: 29) vücut ve uzuv (EUTS: 134) anlamlarındadır. ‘*Sagu*’ sözünün de aynı fiil kökü ile münasebeti açıktır. Bu söz aynı zamanda ‘*hesap*’ (ÇL: 165) ve ‘*ölçek*’ (DLT III:

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/1 Winter 2013

akarlar, başka şeylerde bu kural her zaman söylenir. Bu anlam birinin bir şey kıldığı zaman söylenen 'sıdı nenğni/ nesneyi kırdı' sözünden alınmıştır. Nasıl ki, su, şarabın tadını, ekşilikte üzümün tatlılığını bozar. Başka kurallar hep buradan çıkarılabilir." (DLT I: 282).

Ruhun bedende kalması gibi, uçmağa yolculuğunda engelleri aşamaması ve geriye gelerek avare dolaşması büyük bir felâketi muciptir. Ruhun bedenden ayrı olarak göklere ağıdırılması, ağlamak, arkasından iyiliklerini sayıp dökmek, para ve kumaş dağıtarak 'ağıt-', karşılaşacağı engelleri aşması için aş vermek suretiyle 'aşıt-', yas (sükût) ile engelleri 'yasıt-' ve uçmağa sığdırılması için yerini 'sagula-' ve nihayet bu yere 'sığıt-' (DLT II: 15) gerekmiştir. Türk kaynaklarında 'ağıt-' sözü savurmak anlamında da kullanılmıştır. XVII. asır Saz Şairimiz Karacaoğlan bir şiirinde;

"Şahin pençe urdu tüyüm ağıttı

Kanadıma bir ok vurdu berk benim." (TS-I: 43) demiş.

Defin töreni ve ölümler kültüyle bağlı en eski ve iptidaî törenlerden biri 'ölü aşı' denen törendir. Türkçede 'yog ~ yoğ', matem, yas, ölü gömüldükten sonra üç veya yedi güne kadar verilen yemek demektir (DLT III: 143). Bazı Türk boylarında yas iki yıla kadar devam ederdi. İbn Fazlan'ın anlattığına göre Volga Bulgarlarında; ölünün arkasından kadınlar değil, aksine erkekler ağlar. Ölünün çadırına bir bayrak asılır, mezara bayraklı bir araba ile götürülür, bu bayrak iki yıl sonra indirilirdi (İbn Fazlan 1995: 66). Ölenin dul karısı ancak kocasının yasının bittiği ikinci yılın sonunda evlenebilirdi (İbn Fazlan 1995: 67). Kırgızlarda ise matem bir yıl devam eder, ölenin dul karısı bu sürenin bitiminde evlenebilirdi (Yudahin 1998-II: 758). Aksi takdirde kıskanç ruh geriye gelecek ve mutsuzluk saçacaktır (Perrin 2003: 86). Matem süresi ruhun uçmağda sükût bulması için gereken süreyle alâkalıdır. Yoğ töreninin ölümün yıl dönümlerinde düzenli olarak tekrar edilmesi ruhların geri geleceği yönündeki itikadın sonucunda ortaya çıkmıştır. Türk itikadında ölümlerin ruhları kabilelere ayrılırlar, bunlar alaylar teşkil ederek dünyadaki torunlarının obaları etrafında dolaşırlardı (İnan 1998: 410). 'Tiki, geceleri işitilen sestir. Türkler öyle inanırlar ki, ruhlar sağ iken yaşadıkları şehirlerde her sene bir gece toplanırlar ve halkı ziyaret ederler. Geceleyn bu sesi kim işitirse ölür. Bu, Türkler arasında yaygındır.' (DLT III: 230). Orta Asya ve Sibiryaya halklarının inanışlarına göre ölen kişinin ruhlarından birisi kuşa dönüşerek bir yıl boyunca yapılan yas merasimlerine iştirak etmekte ve yıl tamamlandıktan sonra öbür dünyaya geçmektedir (İskenderzâde 2010: 260).

Yemek vermek sözü Türkçede 'aşat-' (EDPT: 257) sözüyle karşılanmıştır. Bu söz Türklerin çoğu tarafından hanların ve büyüklerin ziyafetleri için kullanılmıştır. Oğuzlar ise, kurala uygun olarak her yemek için 'aş' sözü kullanmışlardır (DLT I: 210). KB'deki;

"Yoğ aşı bolur ya ölüg atinga

Ya ol at bulup aş birür yatinga."

'Ya bir ölü için yapılan yoğ aşı olur, ya da biri bir rütbe alınca başkasına ziyafet çeker' (KB: 4577) şeklindeki beyitte, ölü aşıyla sair ziyafetler birbirinden ayrı tutulmuştur. Ruh, uçmağa seyahatinde çetin engelleri aşarken güçsüz düşecek, dermansız kalacaktır. Bunun için yoğ töreninde yemek yalnız dirilere değil, bilhassa ölümlere ikram edilmiştir. Yani bu tören ve ayin doğrudan doğruya ölüyü doyurmak ve memnun etmek içindir. 'Aşat-' sözü TS'de 'doyurmak, yedirip içirmek' (TS-I: 264), 'aşa-' sözü ise 'yenmek. mağlup etmek, alt etmek' (TS-I: 263) manalarında. 'Aşat-' sözü Kırgız Türkçesinde ise; 'Birinin ağzına lokmayı bizzat kendi eliyle koyarak ikram etmek.' (Yudahin 1998-I: 54) anlamına gelmiştir. 'Aş' sözünün Türkçede başka bir anlamı 'aşmak, bir tepeyi öbür yana geçmek' demektir. 'Ol tağ aştı/ O, dağı aştı.' (DLT I: 173). BKY D.27'de; 'Ol yılka türgiş tapa Altun yışığ aşla/ O yıl Türkişlere doğru Altay dağlarını aşarak.' (Ergin 2005: 44, Tekin 2010: 60). 'Aş-' sözüne Vilhelm Thomsen Sözlüğünde; 'aşmak, geçmek, 1896: 103' (Aydın: 2004: 71) anlamı verilmişti. 'Aşma' sözünün, "Derece, basamak, aşama, evre,

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/1 Winter 2013

varılması istenen noktaya kadar aşılması gereken yerlerin her biri, konak, menzil" gibi anlamları da bilinmektedir.

'Yas': Oğuzların dilinde 'öl-, helâk ol-' (DLT III: 159; EDPT: 973) anlamına geldiği gibi, Türkçede 'çöz-, çıkar-, dağıt-' (DLT III: 59) hatta 'yas-' sözü 'saf saf diz-' (ÇL: 102) anlamına da gelmiştir. Bu bakımdan Türklerde ölen aile bireyleri, hakanların kâinat sembolü olan kubbeli otağlarının uhrevî bir naziresi olan ve ruhlarının belireceği 'Kur-Gan'lara gömülürdü. Türklerde 'türbe mimarisi' ve 'türbe' sözü 'türbe > tübe > töpü > tepe' kayraklarını buralardan almış olmalıdır (EDPT: 440). İbn Fazlan içlerinden geçtiği Oğuzların, mezarların üzerine çamurdan kubbe gibi bir tümsek yaptıklarını görmüştü (İbn Fazlan 1995: 40). Kur: 'mertebe, aşama, silsile, akran, emsal' (DLT I: 324; EDPT: 642/3), 'gan': sonsuzluk, huzur ve refah olup ölen ataların ruhları 'Kur-Gan'da Tanrı ile zaman ve mekâna tabi olmaksızın bir 'kuramda' (DLT I: 413; EDPT: 660) 'kurdaş' (DLT II: 218; EDPT: 650) olmuşlardır. 'Kur-gan'da Tanrı ile aynı kuramda 'kurdaş' olan ataların bu ruhları, Tanrı ile dünyadaki nesilleri arasında aracı olup bunlar torunlarının büyük toylardaki dualarını derhal yerine getirmişlerdir (Yörükân 2006: 68).

'Yoğ basan' ile serbest kalan ruhun, uçmağa doğru 'ağması' ve yoluna devam edebilmesi için birçok engeli aşması gerekirdi. Kudretsiz kalan ruhun engelleri aşması için aşılmış, sükût ile katı yerler yasılmış, ruhun uçmağda, bedeninin toprakta yeri sagulanmış ve bu yere sığılmıştır. Türkler samimiyetle yapılan duaların Tanrı ve onun tasarrufunda olan mahlûkatça kabul edileceğine, hatta katı dağların dahi bu dualara icabet edeceğine inanmışlardır. Kâşgarlı, birbirini seven fakat ayrı mekânlarda bulunan iki sevgilinin buluşmalarını şöyle kaydediyor:

"Aydum anğar sewük
Bizni taba ne elük
Keçting yazı kerik
Kırlar edhiz bedhük."

'Sevgilime söyledim: bizim tarafa yüksek, büyük, kırları geçerek nasıl geldin?' (Ey sevgilim! Yüksek tepeleri, uzun kırları, geniş ovaları geçerek bize nasıl geldin.) (I: 94). Sevgilisi ise şöyle cevap veriyor:

"Aydı seninğ udhu
Emgek telim ıdhu
Yumşar katığ ödhü
Könğlüm sanğa yügrük."

'Dedi: Senin tarafına çok emek, zahmet vardı; katı dağlar yumuşadı, gönlüm sana doğru koşuyor.' (Bize kadar bu sarp dağları geçerek nasıl geldin? Cevap olarak dedi ki: Kalbim senin yanına çabuk gelmek dileğiyle çarpıyor; dağlar yumuşadı.) (I: 110).

İlkel maneviyatta belli bir dönemde gerçekleşen dinsel olaylar, mantıksal olarak sonsuzlukta gerçekleşmiş kabul edilmiş ve ölümlerin ruhları bu şekilde ebedî yaşama tevdi edilmiştir. Eski Çin ve erken Türk kaynaklarından belirdiğine göre, Türk inançları, kâinatın dış görünüşünden, gece ile gündüzün tezadından ve mevsimlerin tekrarından ilham almıştır. Göçebeler çadırda yaşadığı gibi, göçebe usulünce, ölümler de uzun müddet çadır altında bırakılırdı. İlkbaharda ölenleri sonbaharda, otların ve yaprakların sarardığı zaman, kışın veya güzün ölenleri çiçekler açıldığı zaman yani ilkbaharda gömerlerdi (İnan 1986: 178; Rasonyi 1996: 27; Köprülü 1999: 88). Eski ve orta Türkçe dönemi yazılı eserlerinde, ilkbahar mevsimi 'yaz/s' olarak geçmektedir (Yavuzarslan 2009: 113-133). Defin ve 'yas tutma' eylemleri bahar olaylarına benzetilmektedir (BKY.B) (ETS: 248). Bu davranış, kutsal zaman ve ebedî yenilenme düşüncesinden kaynaklanmıştır. Ebedî yenilenme düşüncesinde, bireysel ve toplumsal bir yenilenme ve kozmosun yeniden oluşumu düşüncesi

Turkish Studies

vardır. İlbahar ve sonbaharda tabiattaki değişme kozmik âlemin kapılarının dönemsel olarak açılmış olmasıyla ilgilidir ve büyük zamandaki bir açıklık, sonsuzluğa çıkıştır. Bu büyük zamanı, canlı varlıkların, doğumlarından başlayarak ölümlerine kadar, bütün safhalarını geçirmek mecburiyetinde buldukları hayat yolu ve bunu, ölümden sonra yeniden doğmak ve tekrar ölmek suretiyle, durmadan devam ettiren hayat çarkı demek olan ‘*sansara-transmigration*’ mefhumu ile açıklamak güç bir meseledir. Selçuklu devri fakihlerinden, Mevlâna’nın babası Sultanı’l Ulema Bahâüddin Veled’in müridi Konyalı Ahmet Fakih, Çarh-nâme’inde;

“*Bu dünyaya niçün pek yapuşursen*

Seni andan koparur çarh-ı devran.” (Mazıoğlu 1972: 304) demiş.

Orta Asya’da ipek, yalnızca dokuma alanında değil aynı zamanda bir takas aracı olarak da geçerli olup, madenlere nazaran daha dayanıklı idi. ‘*Agı*’ kelimesi Türkçede gözyaşı anlamına geldiği gibi, servet, varlık, hazine ve ipek kumaş anlamına da gelmiştir. Vilhelm Thomsen Sözlüğünde; ‘*agı*; kıymetli nesne, 1896: 114’, ‘*zenginlik*, 1896: 116’, ‘*hediye*, 1896: 117’, ‘*mal*’, 1896: 120’ (Aydın 2004: 71) anlamlarını vermişti. ‘*Agı*’ denen kumaşlar aynı zamanda para olarak kullanılmıştır. Bu bakımdan ‘*ağıcı*’ sözü ‘*hazinedar*’ (DLT I: 89; II: 153; EDPT: 80) demektir. Türklerde; ‘*cömert, eli açık, ali cenap*’ anlamlarına gelen ‘*akılık*’ (EDPT: 86) bir erdem kabul edilmiştir. Türk-İslâm toplumunda bir esnaf teşkilâtı ve yardımlaşma örgütü olan ‘*Ahilik*’teki ‘*Ahi*’ kelimesinin Arapça olduğu yönünde genel kabul vardır. Bununla beraber bu adın, DLT ile (I: 310) KB’nin bir çok yerinde, ‘*cömert, eli açık, ali cenap*’ gibi anlamlarda geçen ‘*akı*’ (DLT I: 90; EDPT: 78) sözcüğündeki ‘*-k-*’ harfinin yumuşayarak ‘*-h-*’ biçimine değişmesi sonucu ortaya çıkmış olabileceği de tamamen ihtimalden hariç değildir. Ancak burada Türkçe ‘*akı*’ kelimesi ile Arapça ‘*ahi*’ kelimelerinin manaları örtüşmüş olmalıdır.

Uygurlar ‘*Kamdu*’ adında kumaş paralar çıkarmışlardı. Bu para boyu iki metre kadar, eni bir karış ebatlarında idi. Üzerinde Uygur hakanlarının damgası bulunur ve her yedi yılda bir toplanarak yıkanır ve tamir edilip tekrar damgalanarak tedavüle sunulurdu (DLT I: 418; EDPT: 626). Suvar oymağı ise eni bir buçuk karış, uzunluğu dört arşın gelen ve adına ‘*egin*’ denilen kumaşla alış-veriş ederdi (DLT I: 78). Para olarak kullanılan bu kumaşların adı olan ‘*agı*’ sözü, ‘*ağla-*’ sözündeki ‘*ığ ~ ağ*’ fiil kökü ile aynıdır. Egin sözü Türkçede ‘*sırt/ omuz*’ (Tekin 1960: 402-403; éyin EDPT: 274) anlamına geldiği gibi (DLT I: 77, 110; EUTS: 46; EDPT: 109), Farsçada ‘*örf, âdet, tarz*’ anlamındaki ‘*ayin*’ sözü ile de münasebeti düşünülebilir. Burada ifade edelim ki, Senirkent Bektaşileri, ölünün üçüncü günü kestikleri kurbanı ‘*eğin kurbanı*’ derlermiş. Bunun mecazî bir manası olması gerekir (Eröz 1977: 344). ‘*Arguç*’ sözü ‘*insanın aldandığı nesnelere*’ (DLT I: 95; EDPT: 216) demektir. İpek kumaşlar (*barçın*) (EDPT: 357) aynı zamanda mecazen ‘*yek*’in insanları kandırma vasıtasıdır. Eski bir Türk şii:

“*Bardı sanğa yek otu tutup bal*

Barçın kedhiben talu yuwga bolup kal.” (DLT III: 156) diyor.

Yusuf Has Hacib, Ay-Toldı için oğlunun ölüm aşı yaptığını, yoksullara para ve ipek kumaşlar dağıttığını söylerken;

“*Bu ay tolnıng kıldı oğlı yogı*

Çıgayka üledi kümüş hem agı.”

“Oğlu, Ay-Toldı için ölüm aşı yaptı; yoksullara gümüş ve ipekli kumaşlar dağıttı” (KB: 1735) diyor.

Türklerde ölünün arkasından dağıtılan para ve para olarak kullanılan kumaşlar ‘*ağıt*’ ve ‘*sığıt*’ların gelişmiş ve olgunlaşmış şeklidir. Destanda ölüm yatağında yatan Bokmurun’un babası, Han Köketey; “*Halkım ilim! Gözlerim yumulduğu zaman vücudumu kimizla yıkayınız. Kızıl buğralara kızıl çuha, kara buğralara kara kadifeler yükletiniz. Kırk buğradan kurulmuş bir kervan*

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/1 Winter 2013

ile benim çatma haneme böyle geliniz. Küme küme kadınlar gelir; onlara kumaşları dağıtınız." (İnan 1986: 181; 1998-I: 233; II: 209) diye vasiyet etmişti. Manas Destanı'nda Manas'ın ölümünden sonra halka elbise ve dokuz kat kumaş dağıtılmıştı (Gülensoy 2002: 139). DKH'nde Kam Püre'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda, Beyrek'in ölüm haberi (DKH: 130-131) ve son hikâyede Beyrek'in dayısı Aruz tarafından öldürülmesi dolayısıyla (DKH: 249) bir matemden söz edilir.

Ağıt ve Sığıt Âdetlerinin Günümüzdeki Durumu

Türk dünyasında ağıt ve sığıt âdetlerinin bugünkü hâli gerçek ve ilkel bir 'yoğ' ayininin olgunlaşmış şekli değil (Görkem 1992: 157-188; Aslan 1988: 154-159; Elçin 1998: 409-413; Çervonnaia 2005: 40-43). Anlaşıyor ki, İslâmiyeti kabul eden Türkler daha X-XI. asırlarda eski dinin kalıntılarına İslâmî bir şekil vermiştir. Bahaeddin Ögel'in radikal bir yaklaşımla dediği gibi; "Türkler hiçbir zaman İslâmiyet'i aynen alamamışlar ve onu ancak kendi hislerinde yoğurarak kendilerine benzetmişlerdir." (Ögel 1979: 148). Dinî inançların gelişmesine uygun olarak 'ağıt' ve 'sığıt' âdetleri de gelişim göstermiş, ölümler için Hatim-i Şerif yapmak, Yasin-i Şerif ve Fatiha-i Şerif okumak, Mevlit-i Şerif okutmak (Bayat-Cicioğlu 2008: 147-155; Efe 2009: 9-30; Yenibaş 2012: 105-113), helva ve sadaka dağıtmak, kurban kesmek, çeşmeler yapmak ve benzeri gibi dinî âdetler haline gelmiş olup sürüp gitmektedir.

SONUÇ

Türkler asırlar boyunca çeşitli dinlere girip çıkmalarına rağmen eski Türk dinî gelenekleri manevî hayatlarında derin izler bırakmıştır. Türkler İslâmiyeti kabul ettikten sonra, İslâmiyet öncesine ait bu inanış ve uygulamaların bir kısmı, hurafe, boş inanış ve bid'at olarak kabul edilip terk etmişlerdir. Ancak, özellikle ölüm ve sonrasında mahsus âdet ve geleneklerimiz ile bunlara ait terimler ve bu terimlerin ifade ettiği inanış ve gelenekler, nesilden nesle geçerken toplumun içinde bulunduğu sosyo-kültürel çevrenin özellikleriyle yeni anlam ve biçimler kazanmış, özde değişmeden gelişerek günümüze kadar ulaşmıştır (Tanyu 1977: 123-142). Sonuç olarak bu makalede, soyut olan durumların, müşahhas durumların ifadesinde kullanılan terimlerle adlandırıldığı, 'ağıt, aş, eşük, sığıt, yas, yoğ' gibi dinî hayata özgü terimlerin hususiyle ölüm ve sonrasında ruh ve beden halleri ile geride kalanların onun için yaptığı ayin ve faaliyetlerle alakalı olduğu, bunların 'ığ ~ ağ' fiil köküne bağlı bulunduğu ortaya konulmuştur.

Kısaltmalar

- BKY: Bilge Kağan Yazıtı.
CC: Codex Cumanicus (Tavkul Ufuk).
Çev: Çeviren.
ÇL: Çağatay Lugatı (Şeyh Süleyman Efendi).
DKH: Dede Korkut Kitabı I (Dede Korkut Hikâyeleri).
DLT: Divanü Lugati't Türk (Kâşgarlı Mahmud).
EDPT: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.
ETŞ: Eski Türk Şiiri (Arat Reşid Rahmeti).
EUTS: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü (Caferoğlu Ahmet).
Haz: Hazırlayan.

Turkish Studies

- KB: Kutadgu Bilig (Yusuf Has Hacib).
 KTY: Kül Tigin Yazıtı.
 s: Sayfa/ Sayfalar.
 TDK: Türk Dil kurumu.
 TKAE: Türk Kültürünü Araştırmaları Enstitüsü.
 TS: Tarama Sözlüğü.
 TTK: Türk Tarih Kurumu.
 TY: Tonyukuk Yazıtı.

KAYNAKÇA

- ABİK Deniz, “Türkçede ‘Vefat’ Kelimesi ve Yardımcı fiilleri”, **Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 14, Sayı: 2, s. 13-28, 2005.
- AKGÜL Muhittin, “Mukattaa Harfleri ve Kur’ân İ’cazındaki Yeri”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 14, s. 49-65, 2006.
- ARAT Reşid Rahmeti, “Atebetü’l-Hakayıak’ta ‘g’ ve ‘ğ’ Seslerine Dâir”, **İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası**, Cilt 9, s. 65-72, 1951.
- ARAT Reşid Rahmeti, **Eski Türk Şiiri**, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- ARSLAN Hülya Erol, “Tabu (Taboo) ve Kelimelerin Anlam Alanlarına Etkisi”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, s. 35-56, 2002.
- ASLAN Yasin, “Azerbaycan’da Defin Merasimleri ve Diğer Millî Cumhuriyetlerde Dinî Vaziyet”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 56, s. 154-159, Ekim 1988.
- ATA Aysu, “Derleme Sözlüğü’nde Eski Türkçe Bir Kelime: ‘Aglak’”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi**, Cilt XIV, Sayı: 1, s. 21-27, 2001.
- ATMACA Emine-ADZHUMEROVA Reshide, “Kapı ve Eşik’ Kelimeleri Üzerine”, **Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi**, Sayı: 2, s. 23-45, 2010.
- AYDIN Erhan, “Vilhelm Thomsen Sözlüğü”, **İlmî Araştırmalar Dergisi**, Sayı: 17, s. 69-82, Güz 2004.
- AYDIN Erhan, “Eski Türklerde Meslek Adları (Eski Türk Yazıtlarına Göre)”, **Journal of Turkish Linguistics**, Cilt 2, Sayı: 1, s. 49-66, Mart 2008.
- AYDOĞDU Özkan, “-(x)g/ -(x)ğ Ekinin Tarihi Gelişimi ve Kuzey (Kıpçak) Grubu Türk Lehçelerindeki Durumu” , **Zeitschrift für die Welt der Türken**, Cilt 1, Sayı: 2, s. 91-118, 2009.
- AYDÜZ Davut, “Hurûf-u Mukattaa”, **Yeni Ümit Dergisi**, Sayı: 71, s. 42-45, Ocak-Şubat-Mart 2006.
- BARTHOLD V.V., **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, (Haz. İsmail Aka-Kâzım Yaşar Koprıman), TTK Yayınları, Ankara 2006.
- BAYAT Fuzuli-CİCİOĞLU Nurullah, “Türklerde Cenaze Törenleri Bağlamında Mevlid Okuma Geleneği”, **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 19, s. 147-155, 2008.

- BÜYÜKOKUTAN ASLI, "Muğla Yöresi Alevî Türkmenlerinde Ölümle İlgili İnanç ve Pratikler", **Türklük Bilimi Araştırmaları** (TÜBAR), Sayı: XXI, s. 63-89, Bahar 2007.
- CAFEROĞLU Ahmet, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, Enderun Yayınevi Yayınları, İstanbul 1993.
- CEYLAN Emine, "Çuvaşçada 'çara' Sözcüğü ve Dağınık *y- > ç- Değişimi", **Türk Dilleri Araştırmaları**, Seri: III, s. 69-72, 1993.
- CİN Ali, "Hayır kelimesi ve Türkçede Kullanılışı Üzerine", **Türk Dili Dergisi**, Sayı: 583, s. 39-49, 2000.
- CLAUSON Sir Gerard, **An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish**, Oxford University Press, Oxford 1972.
- CLAUSON Sir Gerard, "Türkçede Sekizinci Yüzyıldan Önce Kullanılan Ekler", (Çev. Uluhan Özalan), **Dil Araştırmaları Dergisi**, Cilt 1, Sayı: 1, 185-196, Güz 2007.
- ÇAĞATAY Saadet, "Türkçe Dini Tâbirler", **Necati Lugal Armağanı**, s. 191-198, TTK Yayınları, Ankara 1968.
- ÇERVONNAIA Svetlana, "İdil ve Kırım'daki Tatar ve Nogayların Hayat-Ölüm Kavramları ve Diğer Türk Boyları ile Benzerlikleri", **Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi**, Sayı: 220, s. 40-43, Nisan 2005.
- ÇETİN Çulpan Zariyova, "Tatar Türklerinde Cenaze Merasimleri", **Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 17, Sayı: 1, s. 155-168, 2008.
- DEMİRCİ Ümit Özgür, "ıd- Fiilinin Yapısı Üzerine", **Turkish Studies**, Cilt 7, Sayı: 4, s. 1421-1431, Sonbahar 2012.
- DEMİRTAŞ Ahmet, "Kutadgu Bilig'de 'yorı-' Fiili Üzerine", **Turkish Studies**, Cilt 7, Sayı: 4, s. 1477-1501, Sonbahar 2012.
- DEVELİ Hayati, "Eski Türkiye Türkçesinde /K/ - /G/ Birimlerinin Yazılışı", **İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, Cilt 29, s. 31-34, 2000.
- DUYMAZ Ali, "Türk Folklorunda Dış Ruh Tasarımı", **Bilig/ Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 45, s. 1-22, Bahar 2008.
- EFE Adem, "Türk Toplumunda Mevlid Merâsimlerinin Yeri ve Fonksiyonları, Isparta ve Çevresi Örneği", **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 26, s. 9-30, 2009.
- EKŞİ Pelin, "Altay Dillerinde /K/ Fonemi", **İDİL Sanat ve Dil Dergisi**, Cilt 1, Sayı: 2, s. 17-29, 2012.
- ELÇİN Şükrü, "Ağıt", **Türk Dünyası El Kitabı**, Edebiyat (Türkiye), Cilt III, baskı III, TKAE Yayınları, Ankara 1998.
- ERGİN Muharrem, **Orhun Abideleri**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005.
- ERGİN Muharrem, **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak yayınları, İstanbul 2008.
- ERGİN Muharrem, **Dede Korkut Kitabı I** (Giriş-Metin-Faksimile), 6. bs., TDK Yayınları, Ankara 2008.
- ERÖZ Mehmet, **Türkiye'de Alevilik-Bektaşilik**, İstanbul 1977.
- GABAİN A. Von, **Eski Türkçenin Grameri**, (Çev. Mehmet Akalın), TDK Yayınları, Ankara 2007.
- GÖKALP Ziya, **Türk Töresi**, (Haz. H. Dizdaroğlu), Devlet Kitapları, İstanbul 1976.

- GÖKÇE Aziz, “Bünyesinde Art veya Ön Damak /G/ Ünsüzü Bulunduran Yapım Eklerinin Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Kadar Tarihî Seyirleri”, **Turkish Studies**, Cilt 4/8, s. 340-382, Sonbahar 2009.
- GÖMEÇ Saadettin, “Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt 21, Sayı: 33, s. 75-104, 2003.
- GÖRKEM İsmail, “Türk Dünyasında Yas Törenleri ve Ağıtlar”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 77, s. 157-188, Nisan 1992.
- GÜLEÇ Hamdi-TÜRKER Engin, “Çan’ Yöresi Halk Bilimi Ürünlerinden Doğum ve Ölüm Ritüelleri Üzerine”, **Turkish Studies**, Cilt 7/2, s. 1333-1351, Bahar 2012.
- GÜLENSOY Tuncer, **Manas Destanı**, Akçağ Yayınları, Ankara 2002.
- GÜLENSOY Tuncer, “Eski ve Orta Türkçede Bazı Sözcüklerin Altayistik Açısından İncelenmesi”, **Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt 29, Sayı: 4, s. 95-108, 2009.
- HATİPOĞLU Vecihe, “Ağaç ve Su”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, s. 267-273, 1972.
- İBN FAZLAN, **İbn Fazlan Seyahatnâmesi**, (Haz. Ramazan Şeşen), Beyan Yayınları, İstanbul 1995.
- İLHAN Nadir, “Türk Dilinde Ünsüz Düşmesi, Nedenleri ve Türleri”, **Zeitschrift für die Welt der Türken**, Cilt 1, Sayı: 2, s. 43-55, 2009.
- İLTAR Gazanfer, “Eski Türklerde Mezar Kültü ve Günümüze Yansımaları”, **Gazi Üniversitesi Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 27 s.11-19, 2003.
- İNAN Abdülkadir, **Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar**, TTK Yayınları, Ankara 1986.
- İNAN Abdülkadir, **Makaleler ve İncelemeler**, Cilt I-II, TTK Yayınları, Ankara 1998.
- İSKENDERZÂDE Lale Avşar, “Göktürk Dönemi İnsan Figürlü Taş Anıtlar”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 24, s. 255-269, 2010.
- KAFESOĞLU İbrahim, **Eski Türk Dini**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980.
- KÂŞGARLI MAHMUD, **Divanü Lûgati’t-Türk**, (Çev. Besim Atalay), TDK Yayınları, 5. bsk., Ankara 2006.
- KENİN Monguş B., “Tuvalıların Eski Gelenekleri”, (Çev. Ekrem Arıkoğlu), **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı: 5, s. 288-308, 1998.
- KORKMAZ Zeynep, “Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi**, Cilt VI, Sayı: 1, s. 15-30, 1974.
- KORKMAZ Zeynep, “Oğuz Türkçesinin Tarihî Gelişme Süreçleri”, **Turkish Studies**, Cilt 5/1, s. 1-41, Kış 2010.
- KÖPRÜLÜ Fuat, **Edebiyat Araştırmaları**, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- MAZIOĞLU Hasibe, “Selçuklular Devrinde Anadolu’da Türk Edebiyatının Başlaması ve Türkçe Yazan Şairler”, **Malazgirt Armağanı**, s. 297-316, TTK Yayınları, Ankara 1972.
- ÖGEL Bahaeddin, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Kömen Yayınları, Ankara 1979.
- ÖGEL Bahaeddin, **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara 1984.
- ÖGEL Bahaeddin, **Türk Mitolojisi**, Cilt I, TTK Yayınları, Ankara 1998.
- ÖGEL Bahaeddin, **Türk Mitolojisi**, Cilt II, TTK Yayınları, Ankara 2002.

- ÖNER Mustafa, "Orhun Yazıtlarında 'içik-' Üzerine", **Dil Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 6, s. 23-27, Bahar 2010.
- ÖZDEMİR Cafer, "Havza İlçesinin Genel Folklorik Yapısı", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 2/7, s. 185-206, İlkbahar 2009.
- ÖZMEN Mehmet, "Türkçede 'Değil' Kelimesi ve Kullanımları", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, s. 315-368, 1997.
- PERRİN Michel, **Şamanizm**, (Çev. Bülent Arıbaş), İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
- RASONYI Laszlo, **Tarihte Türklük**, TKAE Yayınları, Ankara 1996.
- SAGÖL Gülden, "Ölmek' Karşılığında Kullanılan Kelimelerden Hareketle Türklerde Ölümün Algılanışı", **24-29 Eylül 2000 IV. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri**, s. 1545-1574, Ankara 2007.
- SALMAN Fikri, "Göktürk Dönemi Kıyafetleri", **Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi**, Sayı: 9, s. 12-34, 2006.
- SELÇUK Ali, **Tahtaclar**, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2004.
- SERTKAYA Osman Fikri, "Yıs (Yış?) Yis/ Yiş' Kelimesi ve Akraları Üzerine", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 13, s. 1-10, Bahar 2003.
- SÖZBİLİCİ Şaban, "Ağıt Kelimesinin Kökeni", **Türk Dili Dergisi**, Sayı: 604, s. 325-332, 2002.
- SÜMBÜLLÜ Y. Ziya, "Eski Türklerde Defin Şekilleri Üzerine Bir İnceleme", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 4, Sayı: 2, s. 61-72, 2004.
- ŞAHİN G. Selcan Sağlık, "Türk Dilinde Yön Gösteren Karşıtlıklar: Aşağı:Yukarı Sözcükleri", **Ankara Üniversitesi Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Cilt 6, Sayı: 3, s. 18-32, Eylül 2009.
- ŞEN Serkan, "Orhon Yazıtlarından Uygur Yazmalarına Anlam Daralmaları", **Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)**, Sayı: XV, s. 151-160, Bahar 2004.
- ŞEN Serkan, "Çok' Sözcüğü Nereden Geliyor?", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, s. 107-111, 2009/II.
- ŞEN Serkan, "Sık' Sözcüğünün Kökeni Üzerine", **Turkish Studies**, Cilt 7, Sayı: 4, s. 513-517, Sonbahar 2012.
- ŞENOCAK Ebru, "Göktürk Yazıtlarında Türk Halk Edebiyatı Unsurları", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 11, Sayı: 2, s. 165-176, Elazığ 2001.
- ŞEYH SÜLEYMAN EFENDİ, **Çagataj-Osmanisches Wörterbuch**, (Haz. İ. Kunos), Budapeşte 1902.
- ŞİRİN Hatice, "Sine Usu Yazıtı' nda Kayıtlı 't(a)t(a)r(ı)g: (a)y(ı)td(ı)m' Cümlesi Üzerine", **International Journal of Central Asian Studies**, Cilt 12, s. 183-196, 2008.
- TANYU Hikmet, "Dinî Folklor veya Dinî-Manevî Halk İnançlarının Çeşit ve Mahiyeti Üzerinde Bir Araştırma I", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 21, s. 123-142, 1977.
- TARAMA SÖZLÜĞÜ**, Cilt I-VI, TDK Yayınları, Ankara muhtelif.
- TAVKUL Ufuk, "Codex Cumanicus ve Karaçay-Malkar Türkçesi", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı: 15, s. 45-81, Bahar 2003.

- TAVKUL Ufuk, “Adige (Çerkes) Dilinde Bulgar Türkçesi Alıntı Sözcükler Üzerine”, **Ankara Üniversitesi Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Cilt IV, Sayı: 2, s. 104-115, Haziran 2007.
- TEKİN Talât, “**Omuz**’ Kelimesi Hakkında”, **Türk Dili Dergisi**, Cilt IX, Sayı: 104, s. 402-403, Mayıs 1960.
- TEKİN Talât, “Türkçe ‘ş’ Çuvaşça ‘ś’ ve Moğolca ‘ç’”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, s. 71-75, 1988.
- TEKİN Talât, “Türk Dillerinde Önseste y- Türemesi”, **Türk Dilleri Araştırmaları**, Seri 4, s. 51-66, Ankara 1994.
- TEKİN Talât, **Orhun Yazıtları**, TDK Yayınları, Ankara 2010.
- TOKYÜREK Hacer, “Eski Uygur Türkçesinde ‘Ölüm’ Kavramı ile İlgili İfadeler”, **Bilig/ Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 50, s. 169-198, Yaz 2009.
- TUNA Osman Nedim, “Köktürk Yazıtlarında ‘Ölüm’ Kavramı ile İlgili Kelimeler ve ‘Kergek bol-’ Deyiminin İzahı”, **VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler**, s. 131-148, TTK Yayınları, Ankara 1960.
- TURAN Zikri, “Eski Türkçe Döneminde Bir Morfofonetik Karşıtlık Sorunu”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, Cilt 1, Sayı: 1, s. 69-80, 2012.
- TÜRKMEN Seyfullah, “Gebermek Kelimesinin Kökeni Üzerine”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, s. 131-134, 2004.
- UÇAR Erdem, “Uygurca Üzüt~Üzütügü Üzerine”, **Turkish Studies**, Cilt 6/1, s. 1821-1826, Kış 2011.
- UĞURLU Mustafa, “Oğuzca ve ‘Anadolu Merkezli Oğuz Türkçesi’”, **Turkish Studies**, Cilt 6/1, s. 123-154, Kış 2011.
- USEEV Nurdin, “Kırgız ve Türkiye Türkçesi ile Karşılaştırmalı Olarak Yenisey Yazıtları Dilinin Söz Varlığının Tarihi Gelişimi”, **Kırgızistan Türk Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkoloji Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi**, Bişkek 2006.
- YAVUZARSLAN Paşa, “Türk Dilinin Tarihî Kaynaklarında Yaz ve Yay Sözcüklerinin Semantik Analizi Üzerine”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, s. 113-133, 2009.
- YENİBAŞ Hasan, “Selçuklular Döneminde Sivil Mevlid Merasimleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 196, s. 105-113, Şubat 2012.
- YILDIRIM Nilüfer, “Türk Halklarının Destan Yaratılarında Üç Dünya”, **Turkish Studies**, Cilt 6/3, s. 1951-1965, Yaz 2011.
- YILDIZ Naciye, “Sibirya Türklerinin Mitoloji ve İnançlarında Kötü Ruhlar”, **Ankara Üniversitesi Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Cilt 5, Sayı: 4, s. 84-93, Aralık 2008.
- YILMAZ Gülsüm Kili, “Hakaslarda Ölüm ile İlgili Gelenekler”, **Ankara Üniversitesi Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Cilt 4, Sayı: 4, s. 65-87, Aralık 2007.
- YÖRÜKÂN Yusuf Ziya, **Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006.
- YUDAHİN K.K., **Kırgız Sözlüğü**, (Çev. A. Taymas), Cilt I-II, TDK Yayınları, Ankara 1998.
- YUSUF HAS HACİB, **Kutadgu Bilig**, (Haz. Reşid Rahmeti Arat), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2006.